KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXXI évf. 1896. Julius—Augustus. 4-ik füzet.

A különböző tudományok egymáshoz való viszonya.

A természettudományokat egyesek még ma is azzal szokták vádolni, hogy elszigetelt utakon halad, és bizonyos idegenséget tanusit a többi tudományokhoz, melyek közös nyelvészeti és történeti tanulmányaik által szorosabban összetartatnak. Ez ellentét egyideig csakugyan érezhető volt, s ugy látszik leginkább Hegel bölcsészetének befolyása alatt fejlődött ki, vagy legalább ennek folytán tünt ki világosabban, mint az előtt. Hiszen a mult száz vége felé Kant tanának befolyása alatt, az elkülönözésről még szó sem volt; sőt e bölcsészeti iskola a természettudományokkal közös alapon állott, mit magának *Kant*-nak természettudományi munkái világosan bizonyitanak; igy különösen a *Newton*-féle nehézkedési törvényre alapitott kosmogoniai nézete, mely később Laplace czége alatt általános elismerésre talált. Kant biráló bölcsészetének (Kritische Philosophie) czélja nem is volt más, mint az, hogy természettudományi ismereteinek forrásait és jogosultságát vizsgálja és szellemi tevékenységének mértékét a többi tudományágakkal szemben megállapitsa, a mint ezt *Helmholtz* is mondja. Az oly tételnek, mely tiszta gondolkozás útján a *priori* állittatott fel, ez iskola szerint positiv és reális tartalma nem volt, hanem csak szabály gyanánt szolgálhatott az a gondolkozás módszerére nézve. Az indentitás bölcsészete (Identitäts Philosophie) ezzel ellentétben sokkal merészebb volt. Kiindulási pontja azon feltevés, hogy a való világ, a természet és az emberi élet egy teremtő szellem gondolkozásának szüleményei, s hogy e szellem lényegére nézve az ember szellemével egynemünek tekintendő. E szerint az ember szelleme külső tapasztolatok vezérlete nélkül is hivatva látszik arra, hogy a teremtő eszméit kövesse és saját belső tevékenysége által mintegy ujra felfedezze. Ily értelemben iparkodott az identitás bölcsészete a többi tudományok lényeges eredményeit a priori megállapitani. E müködése nem is maradt egészen sikertelen, a meddig az a vallás, jog, államra, nyelv, művészet és történelemre, tehát röviden ama tudományokra terjed ki, melyeknek tárgya lényegében

psychologiai alapokon nyugszik és melyek ezért *szellemi tudományok* elnevezése alatt foglaltatnak össze.

Állam, egyház, művészet és nyelv szerinte azért vannak, hogy az ember bizonyos szellemi szükségleteit kielégitsék. Külső akadályok, természeti erők, a véletlen vagy más emberek féltékenysége a rendet ugyan megzavarhatják, de azért az emberi szellemnek egy bizonyos állandó czél felé irányitott törekvésével, hatalmával elnyomva a terv nélkül müködő akadályokat, végre mégis érvényre jut. Ily értelemben talán nem is volna lehetetlen az emberi szellem pontos ismeretére támaszkodva, legalább körvonalaiban a priori vázolni az emberi nem fejlődési menetét, különösen, ha a bölcselkedő a tapasztalatok bőséges készletével rendelkezik, melyre abstractióit alapithatja. Hegelt eme feladat megoldására irányzott törekvéseiben lényegesen támogatták ama mély bölcsészeti észrevételek a történelem és tudomány köréből, melyeket az őt közvetlenül megelöző kor bölcselői és költői tettek, ugy, hogy neki jóformán csak a meglevőt kellett összegyüjtenie és rendeznie, hogy meglepő nézetekben gazdag rendszerét felállithassa.

Igy történhetett az, mint azt Helmholtz[1] mondja, hogy korának legtöbbjei fáradozásait lelkesült tetszéssel kisérték, tulzó reménynyel várva azoktól az emberi élet legmélyebb titkainak megoldását. A sajátságos elvont nyelv, mely a rendszer összefüggését beburkolta, s melyet bámulói közül csak kevesen értettek, annak dicsőségét csak nevelni látszott.

Az, hogy a szellemi tudományok főbb eredményeinek megállapitása többé-kevésbbé sikerült, még nem volt elég bizonyiték az identitás feltevésének helyességére nézve, melyből Hegel bölcsészete kiindult. Ellenkezőleg csak természeti tények képezhették volna probakövét. Hegel természetbölcsészete, legalább a természettudós szemében teljesen értelem nélkülinek tünt fel. Ama kor nagyszámu, kitünő természettudósai között nem találkozott egy sem, ki Hegel eszméivel megbarátkozott volna. Mivel pedig Hegelre nézve különösen fontos lett volna, hogy magának e téren is azon elismerést kivivja, melyet másutt oly busásan talált, azért rendkivül szenvedélyes és elkeseredett vitát kezdett meg, azt különösen Newton ellen, mint a tudományos természetbuvárlás első és legnagyobb képviselője ellen irányozván.

A bölcsész a természettudóst korlátoltsággal, ez amazt értelmetlenséggel vádolta. A természettudósok ez időtől fogva bizonyos

[1]) Helmholtz Vorträgen und Reden.

suly fektettek arra, hogy munkálataik minden bölcsészeti befolyások alól mentek legyenek s közülök többen, s pedig kiváló jelentőségü férfiak is, a bölcsészetet nemcsak haszontalannak, hanem veszélyes ábrándozás gyanánt elvetendőnek tartották. Be kell vallani, hogy e közben ama jogosulatlan követelésekkel együtt, melyeket az identitás bölcsészete a többi szakmák alárendeltségére nézve érvényesiteni iparkodott, a bölcsészetnek igazolt követelései is visszavettettek, mint pld. az, hogy az ismeretek forrásait birálja vagy hogy a szellemi munka mértékét megállapitsa.

Másként történt ez a szellemi tudományok körében, bár az eredmény elvégre csaknem ugyanaz lőn. Hegel bölcsészete e tudományok minden ágában, a vallás, állam, jog, művészet és nyelv körében lelkesült követőkre talált, kik e tan értelmében mindannyian reformálni és speculativ uton gyorsan oly gyümölcsöket érlelni iparkodtak, melyeket mások addig csak lassan, s fáradságos munkával tudtak előteremteni. Ekként állott elő ez időben a természettudományok és a szellemi tudományok között az az éles és rideg ellentét, melynek folytán az előbbieknek néha még tudományos jellege is határozottan kétségbe vonatott. Igaz, hogy e feszült viszony első elkeseredése nemsokára lecsilapodott. A természettudományok felfedezéseik és alkalmazásaik fényes sorával gyorsan bebizonyitották, hogy rendkivüli termékenység egészséges magvát rejtik magukban. Az elismerést és tiszteletet tőlük megtagadni többé nem lehetett. A tények lelkiismeretes kutatói nem sokára a tudás más terein is óvást emeltek a speculatio nagyon is merész Icarus-röpte ellen.

Nem szabad azonban ama bölcsészeti rendszerek jótékony befolyását egészen félreismerni; mert nem tagadhatjuk mondja Helmholtz, hogy Hegel és Schelling fellépése óta a buvárok figyelme a szellemi tudományok körében élénkebben és tartósabban irányult szellemi tartalmuk és czéljok felé, mint az a megelöző százak alatt történt, s ennyiben ama bölcsészeti iskola fáradozása nem maradt egészen sikertelen.

A mily mértékben a tények tapasztalati fürkészése a többi tudományok terén is mindinkább előtérbe nyomult, abban a mértékben csökkent a köztük és a természettudományok között fenálló ellentét. De, ha az a nevezett bölcsészeti nézetek befolyása folytán tulzott ridegséggel tünt is elő, még sem tagadhatjuk, hogy az ellentét magában a dolog lényegében fekszik s ott is nyilvánul.

Ott van annak csirája mind magában szellemi tevékenységünk módjában, mind a nevezett szakok tartalmában, a mint azt már a

természeti és szellemi tudományok elnevezése is mutatja. A physikus csak bizonyos nehézségekkel fogja a nyelvészt és jogászt valamely bonyolódott természeti tünemény értelmébe beavatni; kell, hogy ez esetben részükről bizonyos ügyességet tételezzen fel elvont mértani és mechanikai fogalmak használatában, melyek körében azok őt csak nehezen követhetik. Más oldalról az aesthetikus és theologus a természettudóst nagyon is hajlandónak találja oly mechanikai és anyagias magyarázatokra, melyeket ők durváknak tartanak s melyek őket érzelmeik és lelkesedésük emelkedettségében sértik.

A nyelvész és történész, kikkel a jogász és theologus közös nyelvészeti és történeti tanulmányok által van egybekötve, a természettudóst irodalmi kincsek irányában közönyösnek tartják. Tagadhatatlan, hogy a szellemi tudományok közvetlen foglalkoznak az emberi szellem legdrágább érdekeivel s az általa az életbe behozott renddel, mig a természettudományok csupán külső, közömbös tárgyakkal foglalkoznak, melyeket látszólag csak gyakorlati hasznuk miatt nem hagyhatunk tekintet nélkül s melyek szellemünk fejlődésére közvetlen befolyást gyakorolni nem látszanak.

Tekintsük át a tudományok sorozatát s szemünk elé fog tünni, hogy a különböző tudományágak milyen viszonyban vannak egymással és milyen befolyással vannak a szellemi tevékenység fejlesztésére.

A természettudományok inductiójuk folyamában többnyire élesen kifejezett általános szabályokra és törvényekre támaszkodnak, a szellemi tudományok ellenben inkább csak bizonyos lélektani tapintaton alapuló itéletekre szoritkoznak. Igy a történeti tudományok mindenekelőtt ama kutfők hitelességének vizsgálatára kényszerülnek, melyekből a tényeket meritik. Ha aztán a tények biztosan meg vannak állapitva, ugy a nehezebb s fontosabb feladat áll elő, felkeresni a szereplő népek és egyének cselekvésének gyakran bonyolódott és sokféle indokait. A feladat egyik, mint másik részének megoldása csak lélektani vizsgálódás alapján lehetséges. A nyelvészeti tudományoknak a mennyiben a reánk maradt szövegek magyarázásával és megigazitásával, irodalomtörténettel és műtörténelemmel foglalkozóknak, a szerzők szavainak valódi értelmét s a sejtetni akart mellékkörülményeket ki kell mintegy érezniök; arra, hogy azt elérjék, helyesen kell felfogniok mind az iró egyéniségét, mind a nyelv szellemét, melyben irt. Mindez inkább müvészi, mint szorosan vett logikai inductio. Itélethez itt csak ugy juthatunk, ha emlékezetünkben az egynemü tények nagy számával rendelkezünk s azokat az

épen szóban forgó kérdéssel gyorsan vonatkozásba tudjuk hozni. Ezért az ilynemü tudományok legfőbb követelményeinek egyike a hü és mindig készen álló emlékező tehetség. A hires történészek és nyelvészek közül sokan bámulatra méltó emlékező tehetséggel birtak.

Igaz, hogy az emlékező tehetség magában véve haszonvehetetlen, ha nem tudja a lényegében hasonlót gyorsan megtalálni, vagy ha nincs összekötve az ember indulatainak finoman és mélyen kimüvelt ismeretével, mely csak az érzelem bizonyos melegsége s az érdeklődés által lehetséges, melyet mások kedélyállapotainak megfigyelésében találunk. Mig a mindennapi életben az érintkezés ismerőseinkkel eme lélektani vizsgálódásnak alapját veti meg, addig a történet és müvészet tanulmányozása annak kiegészitésére és gazdagitására szolgál.

Itt, valamint ott, az embert szokatlanabb körülmények között látjuk müködni s amaz erők egész nagyságát felismerjük, melyek keblünk mélyében szunnyadoznak.

A tudománynak részei, kivéve a nyelvtant, rendesen nem emelkednek szigoruan érvényes általános törvények alkotásáig. A nyelvtan törvényei az emberi akaratnak kifolyásai, bár azok nem előlegesen megállapitott terv szerint, hanem az időnként felmerülő szükséglet fedezése czéljából keletkeztek. Ezért lépnek azok a nyelvet tanulni vágyó elé, mint megannyi rendelet, azaz mint oly törvények, melyek valamely idegen tekintély önkényének szüleményei.

A theologia és a jogtudomány a történeti és nyelvészeti tudományokhoz csatlakoznak amaz előtudományok és segédtudományaik által, melyeket különösen amazokból meritenek. Az általános törvények, melyekkel bennök találkozunk, szintén rendeletek,[1] azaz oly törvények, melyeket a hitre és a cselekvés erkölcsös és jogos voltára nézve idegen tekintély szabott meg és nem oly törvények, melyek a természeti törvények módjára, a tények egész csoportjának általánositását foglalják magukban. Valamint azonban a természeti törvények alkalmazása egy adott esetben, ugy az alárendelés is a nyelvtani, jogi, erkölcsi és vallási rendeletek alá öntudatos és észszerü következtetés alakjában történik. Az ilyen következtetésnél a rendelet annak majorját képezi, a minor pedig azt határozza meg, mennyire tesz eleget a megitélendő eset ama feltételeknek, melyek között az illető rendelet érvényességre lép. Az utóbbi megoldása

[1] Helmholtz: Vorträgen und Reden.

akár a nyelvtani elemezésnél, melynek czélja valamely tétel értelmének világos kifejezése, akár a tényállás hitelességének, vagy a cselekvő személyek szándékának, vagy irataik értelmének jogi megitélésénél, többnyire csak a lélektani vizsgálat dolga lesz.

Mindamellett nem tagadhatjuk, hogy mind a müvelt nyelvek szókötése, mind a kétezer évnél hosszabb gyakorlat közben, lassanként tökéletesbült jogtudományi rendszer a logikai tökély és következetesség magas fokát érte el, ugy, hogy amaz esetek után, melyek az adott törvénynek valamelyike alá könnyen nem sorolhatók, jóformán csak a kivételek közé tartoznak.

Az igaz, hogy ilyenek mindig fognak maradni, mert az emberek által felállitott törvényhozás a természeti törvények szigoru következetességével s tökéletességével soha sem birhat. Ily esetekben azután nem tehetünk egyebet, mint azt, hogy a törvényhozó szándékát a hasonló esetekre vonatkozó határozatokból analogia vagy következtetések utján iparkodunk kitalálni, illetőleg kiegésziteni.

A nyelvtani és jogi tanulmányok, mint szellemfejlesztők, bizonyos előnynyel birnak annyiban, hogy a szellemi tevékenység különböző módozatait csaknem egyaránt veszik igénybe. Ezért támaszkodnak ma az idegen nyelvek grammatikai tanulmányozására. Az anyanyelv s azok az idegen nyelvek, melyeket csupán gyakorlat által tanulunk meg, az öntudatos logikai gondolkozást igénybe nem veszik s feladatuk inkább az, hogy a kifejezés müvészi szépsége iránt az érzéket kimüveljék. A görög és latin, e két klasszikai nyelvnek rendkivül finom, müvészi és logikai fejlettsége mellett a régi és eredeti nyelvek azaz előnye is meg van, hogy a szavak és mondatok nyelvtani viszonyát pontos, változatos és élesen megkülönböztetett hajtogatási alakok segélyével tudja jellemezni. A nyelvek hosszas használat által mintegy lecsiszoltatnak s a nyelvtani szabályok, a gyakorlati rövidség és a kifejezés gyorsasága kedvéért, a legszükségesebbekre vezettetnek vissza; de ez által egyszersmind határozott jellemöket veszitik el. Látjuk ezt az európai élőnyelveken, ha azokat a latinnal összehasonlitjuk. E lecsiszolódásban legelőbbre az angol haladt.

Valamint a nyelvtan az ifjuság fejlesztésére szolgál, akként szolgálhat a jogi tudomány az érettebb kornak müvelődési eszközéül. A szellemi munka nemére nézve a nyelv- és történeti tudományoktól legtávolabbra a természettudományok esnek.

Nem mintha azokból az analogiák ösztönszerü érzetének s bizonyos müvészi tapintatnak szerepe egészen ki volna zárva. Sőt

a természetrajzi szakokban annak megitélése, hogy az egyes fajok ismertető jelei közül, melyek fontosak és melyek mellékesek a rendszerezés szempontjából, vagy hogy az állat- és növényvilág milyen osztályzása a legtermészetesebb, mindez leginkább csak a tapintatnak feladata, mely határozott szabályoktól menten müködik. Jellemző az is, hogy az összehasonlitó boncztani vizsgálódást a különböző állatok megfelelő szerveinek analogiájáról és a növényország körében az analogia tanulmányt a levelek átalakulása felől Goethe inditotta meg s hogy ő volt az, ki az irányt nagyjában kijelölte, melyet az összehasonlitó boncztan azóta követ.

De még e szakokban is, melyek az életfolyamatok leghomályosabb hatásainak körébe vezetnek, könnyebb általános fogalmakat és tételeket találni és pontosan kifejezni, mint ott, hol itéletünket tisztán csak a szellemi tevékenység elemezésére alapithatjuk.

A természettudományok sajátságos tudományos jelleme azonban teljes mértékben csak a kisérletileg és mennyiségtanilag kifejtett szakoknál nyomul előtérbe.

E tudományok lényeges különböztető jele, hogy körükben aránylag könnyen lehet az észlelet és tapasztalat egyes eseteit feltétlen érvényü és rendkivül nagy terjedelmü törvényekké egyesiteni, mig épen e feladat az, melynek megoldása az előbb tekintetbe vett tudományoknál csaknem legyőzhetetlen akadályokba ütközik. A mennyiségtanban még az általános tételek is, melyeket axiomák gyanánt kiinduló pontul választ, oly kis számuak s a mellett oly roppant terjedelmüek s közvetlenül annyira szembeötlők, hogy azok bizonyitásra nem is szorulnak.

Emlékezzünk csak meg arról, hogy az összes tiszta mennyiségtan következő három axiomából indul ki:

„Ha két mennyiség egy harmadikkal egyenlő, egymás közt is egyenlő."

„Egyenlőt egyenlőhöz adva, egyenlő származik."

„Egyenletlent egyenlőhöz adva, egyenlőtlen származik."

Nem számosabbak a mértan és elméleti mechanika axiomái sem. E tudományok eme kis számu előleges tételek alapján oly módon fejlődnek tovább, hogy azokból mindinkább bonyolódott esetekre következtetünk. Az arithmetika nem elégszik meg azzal, ha a mennyiségek véges számu halmazát összeadja, hanem a felsőbb mennyiségtanban még arra is tanit, miként kelljen végtelen sok, a legkülönbözőbb törvények szerint növekvő vagy fogyó mennyiséget összeadni, tehát oly feladatokat megoldani, melyeket a köz-

vetlen egyenes uton soha sem lehetne befejezni. Szellemünk öntudatos, észszerü müködését itt látjuk legtisztább és legtökéletesebb alakjában, mondja Helmholtz ; itt ismerjük fel a nagy óvatosságot, melylyel haladni kell, a pontosságot, mely arra szükséges, hogy a talált általános tételek érvényességének köre megállapittassék s a nehézséget, mely az elvont fogalmak alakitásával és értelmezésével jár együtt; de itt erősbödik bizalmunk is eme szellemi munka biztossága, jelentősége és termékenysége iránt.

Mindez még szembetünőbben áll elénk az alkalmazott menynyiségtani tudományoknál, igy különösen a mennyiségtani physikánál s a hozzá sorolandó physikai csillagászatnál. Mióta Newton a bolygók mozgásának mechanikai elemzéséből felismerte, hogy minden sulyos anyag egymásra a távolból oly vonzást gyakorol, mely a távolság négyzetével forditva arányos, azóta ez egyszerü törvény elégségessé vált arra, hogy a bolygók mozgásait akár a legtávolabb mult és jövő időkre nézve is, helyesen és pontosan kiszámithassuk.

A gravitátio törvénye és a belőle folyó következtetések felfedezése a legnagyobb nemü mü, melyet az emberi szellem logikai ereje valaha teremtett. Ezzel nem mondjuk azt, hogy nem voltak oly férfiak, kiknek ép oly, vagy talán még nagyobb abstraháló tehetségük volt, mint Newtonnak és azoknak a csillagászoknak, kik felfedezését előkészitettek, vagy kimüvelték ; de az bizonyos, hogy soha alkalmasabb tárgy nem kinálkozott, mint a bolygók bonyolódott mozgásai, melyek előbb a müveletlen szemlélőt csak astrologiai babonára inditották, s most egyszerre egy törvénynek rendeltettek alá, mely mozgásaik legkisebb részletéről is számot tudott adni.

E nagy példát követve, s annak mintája szerint fejlődtek ki a physika egyéb ágai is, mint a fénytan, electricitás és magnetismustana. A kisérleti tudományoknak az a nagy előnye van a tisztán észleletiek felett, hogy az általános természeti törvények kutatásában a körülményeket is önkényesen változtathatják, melyek között valamely eredmény létre jő, ezért a törvény megállapitásánál aránylag kevés, de jellemző eset megfigyelésére szoritkozhatnak. Igaz, hogy ezenkivül a törvény érvényességét még bonyolodottabb esetekben is próbára kell tenniök.

A mondottakból kiviláglik, mennyire különbözik ez utóbbi tudományok szellemi tevékenységének legnagyobb része az előbbiekétől

A mathematikusnak nincs semmi szüksége az egyes tények emlékezetére, s a physikus is csak nagy ritkán szorul rájok. A hasonló esetek emlékezetére épitett gyanitások hasznosak lehetnek arra, hogy

a helyes utat kijelöljék, de értéket csak akkor fognak nyerni, ha már szigorú alakba öntött s élesen körvonalazott törvényhez vezettek. A természettel szemben nem kételkedhetünk azon, hogy teljesen szigorú s kivételt nem ismerő okszerü összefüggéssel van dolgunk.

Ezért kell mindaddig tovább dolgoznunk, mig kivételt nem tűrő törvényeket találtunk; előbb nyugodnunk nem szabad, mert csak ez alakban váltak ismereteink az idő, tér, és a természeti hatalom uraivá.

Az öntudatos következtetés nehéz munkája nagy szivósságot s ovatosságot igényel; rendesen csak lassan halad előre s gyors szellemi szikrák által csak ritkán fejlesztetik. Nem találjuk itt ama gyors készséget, melylyel a külömböző tapasztalatok a történész vagy nyelvész emlékezetében összefolynak.

Ellenkezőleg a gondolkozás módszeres haladásának lényeges kelléke inkább az, hogy a gondolat egy pontra irányuljon, nem zavartatva mellékes dolgok által, nem zavartatva vágyak és remények által s folyvást csak saját akarata s határozata folytán haladva előre. *Stuart Mill* a hires bölcsész azt a meggyőződését fejezi ki, hogy az inductiv tudományok többet tettek a logikai módszerek fejlesztésére, mint maguk a szorosan vett bölcsészeti tanulmányok. A legnyomatékosabb ok erre bizonyára az a körülmény, hogy a tudás semmi más ágában sem válik a gondolatmenet hamissága az eredmények hamis volta által annyira világossá, mint az inductiv tudományok körében, hol gondolkozásunk eredményeit a valósággal csaknem mindig közvetlenül hasonlithatjuk össze.

Midőn itt ama nézetünknek adunk kifejezést, hogy a természettudományok, a tudományos feladatok megoldásában a többi tudományoknál általában előbbre haladtak, ezt abban a reményben tesszük, hogy nem fog oda magyaráztatni; mintha ezeket amazoknál alantabb állóknak tartanók. Mert, ha a természettudományok tudományos alakjuk nagyobb tökélye által válnak ki, úgy a szellemi tudományok azzal az előnnyel birnak, hogy gazdagabb s az ember érdekéhez s értelméhez közelebb fekvő tárgyakkal foglalkoznak, t. i. magával az emberi szellemmel s annak külömböző össztönei s müködéseivel. Osztályrészökül magasabb s nehezebb feladat jutott, de épen azért nem szabad a tudomány amaz ágainak példáját szem elől téveszteniök melyek tárgyuk könnyebbsége folytán alaki tekintetben előbbre haladtak. Módszerükben tanuságot s eredményeik gazdagságában serkentést találhatnak.

S valóban úgy gondolom, hogy korunk a természettudományok-

tól már sokat tanult. A tények tisztelete, a lelkiismeretesség gyüjtésök közben, a bizalmatlanság a külső látszat iránt, s a törekvés, mindenütt és mindenben az okszerü összefüggést keresni és feltételezni, mi korunkat a multtal ellentében talán leginkább jellemzi, ez emlitett befolyás következményeinek látszanak.

A tudományoknak annyiban, hogy a szellem uralmát a külvilág fölött megállapitani akarják, közös czéljok van. Mig a szellemi tudományok közvetlenül azon fáradnak, hogy a szellemi élet tartalmát gazdagabbá és érdekesebbé tegyék s a jót a rosztól elválasszák, addig a természettudományok az embert a rá kivülről nehezedő szükségek terhe alól mind jobban és jobban felszabaditva, közvetve ugyanazon czél felé törnek.

Minden egyes buvár saját körében müködik, azokat a feladatokat választván, melyekre eszejárása és képzettsége leginkább alkalmassá teszik. De minden egyes buvárnak szemelőtt kell tartania azt is, miszerint a nagy müvet csak a többiek közremüködésével tudja előbbre vinni, s hogy ez okból főkötelességeinek egyike az, hogy fáradozásainak eredményeit mások számára is könnyen hozzá férhetővé tegye. Ekként másokat támogatva, ezek részéről is támogatásra fog találni. A tudomány évkönyvei nem egy példát szolgáltatnak arra, hogy az egymástól látszólag legtávolabb eső tudományszakok ily kölcsönös viszonyba léptek.

A történeti chronologia lényegesen azon nap és holdfogyatkozások csillagászati kiszámitásán alapszik, melyek régi törvénykönyvekben jegyeztettek fel. Viszont a csillagászat némely fontos adata, mint pl. a nappal tartamának változatlansága és némely üstökös keringési ideje, régi történeti hireken alapszik. Ujabb időben a physiologusok köztük különösen Brücke az ember beszélő szerve által képezhető betük rendszerének felállitásával foglalkozott, megkisértvén egy általános betüirás megállapitását is, mely minden emberi nyelvre alkalmazható lenne. A physiologus itt az általános nyelvtudomány szolgálatába lépett s már nem egy különösnek tetsző hangátalakulás magyarázatát adta, kimutatván, hogy az nem annyira az addigi divatos euphonia törvényéből, mint inkább a száj állásainak hasonlatosságából következik. Az általános nyelvtudomány pedig a történet előtti idők hirmondója lett, fényt vetvén az egyes néptörzsek rokonságára, szétválásaira és vándorlásaira s arra a müveltségi fokra, melyen elszakadásuk idejében állottak. Mert ama tárgyak nevei, melyeket már akkor megnevezni tudtak, a későbbi nyelvekben közösen előfordulnak. A nyelvek tanulmánya ekként történeti hireket közöl oly időkből,

melyekből egyébb okmányok nem maradtak. Nem feledkezhetünk meg itt a segélyről sem, melyet az anatomus régi szobormüvek vizsgálatánál a szobrásznak vagy régésznek nyujt.

Helmhotz hangphysikája és a hang érzések physiologiájáról irott dolgozatából* kitünik, hogy zenei rendszerünk megállapitására, tehát egy lényegesen az aesthetika körébe eső feladat megoldására vezetett. Az érzési szervek élettana egyáltalában szoros összeköttetésben áll a lélektannal (Wundt) a mennyiben ez az érzéki észrevételek körében oly psychikus folyamatok eredményeit tünteti elő, melyek a magát vizsgáló öntudat körébe nem esnek, s igy a tisztán psychologiai önvizsgálat közben szükségképpen rejtve maradnak.

Csak a legfeltünőbb, s legkönnyebben jellemezhető példákat soroltam fel, de ezek is eléggé mutatják a tudományok együttes müködését.

* Lehre von dem Tonempfindungen.

Dr. Nyikedy Géza.

Gyülekezeti és egyéni vonatkozások a Zsoltárokban.

A zsoltárok könyvében reánk maradt imák, dicséretek és könyörgések elemzése arról győz meg, hogy igen kevés zsoltárban vannak világos vonatkozások Izrael történetének általunk ismert korszakaira; olyan költemények pedig, a melyek szereztetésük kora felől minden kétséget kizáró, határozott tanuságot tennének, az egész gyüjteményben egyáltalában nincsenek. Jó részt ez a körülmény oka ama kép tarkaságának, a melyet a zsoltárok magyarázatának története mutat. A mint a zsidó hagyománynak, a zsoltárok könyvében az egyes költemények szerzőjére s alkalmasigára vonatkozó jegyzeteknek hitele megingott, s a nyelvészeti és történeti magyarázat az egyes költemények korának meghatározásánál a hagyománynál megbizhatóbb alapot kezdett keresni, az egyes magyarázók közötti eltérés kezdetben oly nagy volt, hogy az egész módszer hitelét és megbizhatóságát látszott veszélyeztetni. Igy pl. még csak három évtizeddel ezelőtt is az oly nevezetes 2. Zsoltárt, a mely Jahve fölkentjének a meghóditott, de lázongó népek fölötti diadalát ünnepli, a német magyarázók egyik legkitünőbbike Salamon müvének, egy másik szintén kiváló tekintély ellenben Alexander Jannaeus korából, tehát a Kr e. utolsó százév elejéről eredőnek itélte. A feladat akkor, a mint ez a példa is mutatja, még megoldhatlannak látszott. Azóta az exegesis talált módot és eszközöket, a melyekkel az egyes költemények korának meghatározásához a tévedés kevesebb esélyével, a siker nagyobb reményével foghat; s habár egyes részletekben most is vannak a történeti magyarázat hivei között eltérő vélemények, a zsoltárok könyvében foglalt költemények legnagyobb részének eredetére és korára nézve az irásmagyarázat ma már megbizható eredményekhez jutott.

Az a tapogatózás és bizonytalanság, a mely e téren észlelhető volt akkor, a midőn Izrael szent irodalmának fejlődése és története még nem volt oly sok oldalról és mélyre hatólag földeritve és megvilágitva mint ma, nem oly különös, mint a minőnek azt felületes itélet első pillanatra találni hajlandó. A zsoltárok könyvében foglalt vallásos költemények, dicséretek, könyörgések és tanköltemények tartalma a dolog természetéből kifolyólag többnyire egészen általános. Az érzelmek és gondolatok, a melyeket kifejeznek, *minden kegyes léleknek* közös érzelmei és gondolatai; az élet hasonló helyzeteiben minden kegyes szivből ily könyörgések és hálaadások fakadnak. Épen tartalmuk ezen általános volta teszi érthetővé, hogy Izrael imái a keresztény egyházban is oly általános használatnak örvendettek s örvendenek

ma is; hogy a keresztények nagy része ma is velük fejezi ki hitét, reményeit, büntudatát, istenéhez való odaadását. De viszont természetes, hogy ily költeményekben a költő személyes viszonyai háttérbe lépnek, s ennek következtében kevés vagy semmi adatot sem találunk bennük a költemény hátterének, a költő helyzetének felismerésére. Ez a tény más tényekkel kapcsolatban nem csak az egyes zsoltárok eredetére vonatkozó hagyomány hitelét ingatta meg, hanem hovatovább azon meggyőződést érlelte meg, hogy az egyes zsoltárok nem is egyéni érzelmeknek és viszonyoknak megnyilatkozásai, hanem hogy a legtöbb költeményben a nemzet kegyes része, a *gyülekezet* szól; s hogy a gyülekezet gondolatai és érzelmei, gondjai, szükségei, reményei és szenvedései képezik a zsoltárok tartalmát. Ezen felfogás úttörője a protestansoknál Calvin, de már a Targumokban, sőt a zsoltárok görög forditásában is vannak nyomai.[1] Az allegorizálásnak oly nagy tért engedett, hogy legújabb képviselői[2] az egész zsoltár gyüjteményben sehol sem az egyén vallásos tapasztalásainak és kegyességének megnyilatkozását, hanem mindenütt a gyülekezet személyesitését látják. A másik irány, mely minden egyes költemény mögött a kegyes költő viszonyait fölismerhetni véli, s azokat Izrael történetének *általunk ismert részeiben* kimutatni igyekszik, nem tagadja ugyan a gyülekezeti mozzanatot; de az egyes költemények egyéni vagy gyülekezeti vonatkozásának kérdésénél figyelmen kivül hagyja azon nevezetes körülményt, hogy a zsoltárgyüjtemény legtöbb költeményének a gyülekezeti énekes és imádságos-könybe való felvételéig már megvolt a maga története. Általán az egész kérdés, a melynek tisztázása a zsoltárok történeti magyarázatát jelentékenyen elő fogja mozditani, elválaszthatlan összefüggésben van magának a gyüjtemény keletkezésének történetével; ez pedig arra figyelmeztet, hogy a nemzeti vagy gyülekezeti és egyéni vonatkozású költemények között a határvonalat nem lehet chablonszerüleg, minden finomabb meghatározás nélkül meghúzni.

A zsoltár gyüjtemény kisebb részében, kivált a két utolsó könyvben Zs. 90—150 gyakran a gyülekezeti vonatkozás azonnal szembe szökik. Igy azon zsoltárokban, a melyek a nép egészét érdeklő eseményekre vonatkoznak vagy a melyekben Izrael a király számára Jahve oltalmáért és segélyeért esdekel. Ezekben már a kifejezés formája sem hagy semmi kétséget az iránt, hogy eredetileg a gyülekezet számára, istentiszteleti használatra volt szánva. Némelyekben nincs semmi eredetiség, s más szintén a gyülekezet használatára szánt költemények utánzásai igy pl. Zs 98. Zs. 96-nak. Néhány kisebb zsoltár általában nem egyéb, mint liturgiai formula, igy pl.

Dicsérjétek Jahvet minden népek,
Dicsérjétek őt minden nemzetek!

1) A LXX. az 56. Zs. feliratát igy forditja: ὑπερ του λαου απο των αγιων μεμακρυμμενου »népről, mely a szentélytől távol esik«; vagyis a költeményt a gyülekezetre vonatkoztatja. A mód, a hogyan a 8. vben a népek emlittetnek, tényleg ezen felfogás mellett szól.

2) *I. Olshausen.* Die Psalmen erkl. 1853. — *Smend*, Über das Ich der Psalmen. (Zeitschrift für die alttestamentl. Wissenschaft 1888.

Mert hatalmas mi rajtunk az ő kegyelme,
S Jahve hüsége örökkévaló!
Dicsérjétek Jaht! [1])

Az ilyeneknek nemzeti, illetőleg gyülekezeti vonatkozása iránt nem lehet semmi kétség. Másokban ez a vonatkozás nem oly szembeszökő, de a használt képek allegoriáján átlátszik; igy pl. Zs. 23, mely gyengéd, szép képekben azon gondolatot variálja, hogy Jahve Izrael hü pásztora. Hasonló, bár kevésbbé átlátszó személyesitést látunk Zs. 11-ben. A könyörgő, a ki a költemény elején Jahvében való bizalmát fejezi ki, kezdetben egyes számban beszél ugyan, de már a második sorban foglalt kép:

»Fussatok hegyetekre ti madarak«

az üldözött gyülekezetre vonatkozik; annak szól a bátoritás,

»Mert íme az istentelenek íjakat feszitenek,
Nyilakat igazitnak az íjra,
Hogy lelőjék sötétben az egyenes szivűeket.«

Ha az első versek kétséget hagynának a költemény vonatkozása iránt, eloszlatják azt a következők, a melyek már csak a kegyes Izrael összeségét veszik tekintetbe. Jahve az ő szentséges palotájából vizsgálja az embernek fiait, ismeri azok tetteit, megbünteti a gonoszokat, az igazak pedig látni fogják az ő szinét. Az „egyenes", „igaz" s „a gonosz" ép oly ellentéteket jelelnek, mint más rokon tartalmu költeményekben, pl. a 7 Zs-ban.

Hasonló személyesitést látunk Zs. 17-ben. Hallgasd meg oh Jahve imámat — igy szól a könyörgő, mert ártatlan vagyok, ajkaimon nincs csalárdság; nyomdokaim nem tértek le ösvényeidről, s nem tántorodtak meg lépteim. Hallgass meg és őrizz meg engem vérszomjas és kegyetlen ellenségeimtől, a kik körülvesznek; alázd meg őket, engem pedig szabadits meg. A könyörgés egyes kifejezései csak a gyülekezet szájában nyernek helyes értelmet. Csak a gyülekezet, nem az egyes mondhatja magáról, hogy Jahve úgy őrzi őt, mint szeme golyóját s hogy igazságának jutalmául a messiási jövőt megfogja érni. 15 v. A költeménynek utolsó sorait ezért nem szabad halálból való feltámadásra vonatkoztatni; hanem ugyanazt jelentik azok, mint 11, 7-ben. A költemény eleje is csak a gyülekezet szájában érthető, a mely az emberekkel, az idegen világgal szemben elmondhatja, hogy ártatlan; ellenben az egyesnek szájából az ilyesmi különösen és idegenszerüen hangzik.

A 22. Zs. azon költemények közé tartozik, a melyeknek magyarázata megoldhatlan rejtélyeket tartalmaz mindaddig, mig el nem ismerjük, hogy az üldözött gyülekezet szól benne. Miér hagytál el engem, oh isten, s miért nem hallgatod meg kiáltásomat? Hiszen Izrael istene vagy, a ki atyánkat megszabaditottad. De én nyomorult, megvetett és megcsúfolt vagyok; a kik látnak, gunyolódnak rajtam,

[1]) Zs. 117; v. ö. Zs. 134.

szájukat tátják rám, fejüket csóválják. Te reád vagyok utalva, ne hagyj el szorongattatásomban, midőn nincsen segitségem. Körülvettek ádáz ellenségeim, félelem és csüggedés fog el. Elleneim káröröınmel legeltetik rajtam szemeiket, ruháimra sorsot vetnek. Azért siess segitségemre, én erősségem; szabadits meg, s én magasztalni fogom nevedet a gyülekezetben. Jákob összes magva, tiszteljétek őt, s féljetek tőle, Izrael összes magva! Mert nem veti meg és nem utálja az alázatosnak alázatosságát, nem rejti el előle arczát, és kiáltását meghallgatja. Megfizetem fogadalmaimat, minden népek pedig hozzád fognak térni, s az utódok magasztalják igazságosságodat. — Mig az ima alanyául *egy kegyes izraelit* veszünk, addig mindig megoldhatlan marad az ellentét, mely a költemény első és második része között van. Az első részben az imádkozó az elveszéshez közel jutot; a másodikban a segélyért való esdeklést a szabaditás biztos reménye váltja fel, s a könyörgő a szabadulásért való köszönetét nemcsak megigéri, hanem mindjárt le is rovja azt. Ez csak a gyülekezet szájában érthető; az egyesnek sorsa, szabadulása kétséges lehet, *Izrael gyülekezetét nem hagyhatja el Jahve soha.* A gyülekezet szájában helyén van az igéret, hogy Jakob egész magva dicsérni fogja Jahvét megszabadulásáért; a bizonyosság, hogy a legnagyobb boldogság lesz Izrael osztályrészévé. A gyülekezet messiási reményeinek egyik lényeges mozzanatát fejezi ki 28 kv, hogy a földnek összes határai s minden népek megtérnek Jahvéhez, ki az ő világuralmát felállitja, hogy minden jövendő nemzedékek őt fogják szolgálni, s igazságosságának bizonyitékáért dicsérni. Mindez csak úgy érthető, ha az imádkozó maga a gyülekezet. A gyülekezetben ép az általános szorongattatás idejében legelevenebb a messiási szabaditás reménye, s a szabadulás csak a gyülekezetre nézve ily bizonyos; mert az egyes elveszhet, de Jahve gyülekezete élni fog s örökké magasztalni fogja az ő nevét. A költemény ilyen nemzeti vagy gyülekezeti vonatkoztatását támogatja az 5. 6. v. is. A könyörgő visszaemlékezik azon csudás szabaditásokra, a melyeknek Izrael népe régtől fogva részese volt:

»Te benned biztak *apáink*,
Biztak, s megszabaditottad őket;
Hozzád kiáltottak s megmenekedtek,
Benned biztak, s nem szégyenültek meg.«

A 13—22 vben foglalt rajz homályosságát is az okozza, hogy a gyülekezet személyesitése következtében a háttér tényleges viszonyai elmosódnak; az ellenség, „a gonosztevők csoportja“ majd saját nevén, majd bikák, kutyák, orditó és zsákmányoló oroszlán képével van jelelve; ez hozza magával, hogy a kép és valóság vonásai összefolynak.[1]

[1]) Itt egyébként a szöveg sincs ép állapotban. 17'-ben כארי ידי ורגלי szavak idegen elemet képeznek כארי javitásaa 14 vbeli אריה-nek; ידי ורגבי pedig magyarázata a 15 vbeli עצמותי-nak. Ezen kivül, úgy látszik a 17 v. eredetileg a 14 előtt állott, l. *Lagarde*, Orientalia 11, 6. 4. l.; tényleg ha 17 ot oda helyezzük, nemcsak rés nem támad, hanem ellenkezőleg a 15 és 18 v. közötti összefüggés szorosabb és természetesebb lesz; meg lesz פצן-nak a 18 vben alkalmas subjectuma, s nem zavar többé az a kép, hogy a bikák szájukkal támadnak szarvaik helyett. L. *Wellhausen*, The Book of Psalms. critical edition of the Hebrew 9. 79 l.

A gyüjtemény bevezetését képező költemény is, mely a zsoltárok vallási és erkölcsi alapgondolatainak összfoglalatját tartalmazza, szintén a gyülekezetre vonatkozik; a Jahve törvényéről éjjel és nappal elmélkedő kegyesnek képében az egész kegyes gyülekezet van rajzolva. A költemény nem csupán szembeállitása a kegyesek és gonoszok sorsának, Jahve megfizető igazságosságának elve szerint, a mely Izrael vallásának egyik alaptételét képezi, hanem határozott történeti viszonyokat tükröz vissza. Az 5 v., mely a gonoszoknak kiirtásáról szól Izrael gyülekezetéből, nem hagy kétséget a költemény vonatkozása iránt. Szerkezetét, kifejezéseit tekintve leginkább hasonlit hozzá a 128 Zs., a mely szintén gyülekezeti vonatkozásu, az egy kegyesben az egész kegyes gyülekezetet magasztalja, mind azokat, a kik Jahvét félik s utain járnak; Jahve megáldja őket anyaméh és termőföld áldásaival. A befejezés mutatja, hogy a költemény a gyülekezet használatára, istentisztelet czélra volt szánva:

»Áldjon meg téged Jahve Sionból,
S lásd Jerusálem boldogságát egész életedben,
Lásd fiaidnak fiait.
Béke legyen Izrael fölött!«

Legnehezebb eldönteni tanköltemenyeknél, hogy vajon csupán a költő egyéni tapasztalataiból és viszonyaiból fakadólag, vagy a gyülekezetre való vonatkozással fejezik ki a szerző gondolatait. De ezeknél is el kell ismernünk, hogy ha egyenes vonatkozásuk a kegyesek gyülekezetére nem mindig világos is, mégis minden erőltetés nélkül kapcsolatba hozhatók annak sorsával, tapasztalásaival. A költő egyesben beszél ugyan, de a gyülekezet minden egyes tagját úgy tekinti, mint saját tapasztalásainak, gondolatainak és érzelmeinek részesét, és saját szavait adja azok szájába. A gyüjtemény legelső ilynemü költeménye Zs. 15, mely tartalmát tekintve közel rokon 24, 1—6 tal. Mind a kettő azon kérdésre felel: ki lakhatik Jahve oltalmában az ő szent hegyén? Az igazságos, a feddhetlen, a ki magát bünöktől távol tartja, Jahve tisztelőit tiszteli; az ilyeneket megáldja Jahve. A „Jahve félői" 15,4^{b} és „szinedet keresők" 24,6^{b} kifejezések mutatják, hogy alattuk a kegyesek egész gyülekezete értendő.

Kevésbbé világos ez a vonatkozás a theodiceákban, melyek Jahve igazságossága, s a kegyesek szenvedése és a gonoszok szerencséje között levő ellenmondás miatt igyekeznek a kegyes lelkeket megnyugtatni, Zs. 37. 49 és 73. Az elsőnek költője elismeri, hogy a nehéz kérdés csakugyan meg van. Az istentelenek, kik az igazakat bántalmazzák, sokszor szerencsések, s e miatt magukat elbizzák. De szilárdan meg van győződve, hogy ez a helyzet egykor megváltozik; a gonoszok megbuknak, az igazak pedig Jahve által megsegittetve és nyomorukból megszabadulva ezen bukásnak tanui lesznek. Azért — ez az általa nyujtott tanulság — bizz és remélj Jahvében, ne irigyeld a gonosznak szerencséjét, s ne háborodj fel rajta, hiszen nem sokáig tart úgy sem! Többet ér az igaz lelkünek kevésbbé fényes sorsa, mint a gonoszok látszólagos szerencséje. — A költemény egész

jelleme azt mutatja. hogy eleitől fogva gyülekezeti használatra volt szánva. Csak egy vonás van benne 25 v., a mely inkább a költő személyes viszonyaira utal, de az egésznek szinezetén ez nem változtat. s természetes, hogy az egyenesen istentiszteleti czélra irott költemények szinezetére is befolyással voltak olykor a költő személyes viszonyai. Épugy, mint a görög korszaknak egyéb vallásos költeményei, a melyeknek hátterében a hütlenek, elszakadtak és az elnyomott, üldözött kegyesek ellentétét látjuk, világos vonatkozásban van ez is a nemzet sorsával. — A második helyen emlitett költemény szövege nagyon romlott, de igy is felismerhető, hogy a zsoltár nem személyes vonatkozásu. „Ne szörnyedj el s ne háborodj fel a gonoszok szerencséje fölött. Nem soká élvezik kincseiket, gazdaságuk nem oltalmazza meg őket a haláltól, mely csakhamar elragadja őket.“ Ez a vigasztalás tisztán nemleges, s összehasonlitva a költemény sokat igérő bekezdésével, nagyon soványnak mondható. De bennünket itt kevésbbé érdekel az, hogy mily sikerrel oldotta meg a költő feladatát, s mennyiben váltotta be a 2—5 vben tett igéretét, mint az, hogy ez a költemény is a kegyes izraeliek helyzetét tartja szem előtt, a kik nehéz időkben, csalárd és elbizott ellenségeiktől körülvéve, az élet igaztalanságai fölött megnyugtatást és vigasztalást kerestek. Sokkal mélyebben fogta fel s nagyobb sikerrel oldotta meg feladatát a 73. Zs. szerzője. Az istentelenek szerencséjét nagyon részletesen rajzolván elismeri, hogy ebben nagy kisértés van irigységre, Jahve igazságosságában való kételyre, sőt elszakadásra. A nép tényleg ezen fennhéjázó és erőszakos gonoszokhoz csatlakozik, a kiknek jól megy dolga. Ezen a kisértésen azonban győzedelmeskedünk, ha megfigyeljük az istentelenek halálát: ez megoldja a talányt, a melyet szerző eddig megoldani hiába törekedett. — Ez a költemény is a görög fennhatóság korának második feléből, ama nagy szakadás idejéből ered; oly korból a midőn az elnyomók és hütlenek jólétnek örvendettek, a kegyesek ellenben elnyomás és nyomor miatt sohajtoztak, s ily tapasztalatok között Izrael fiai között sokaknak hite megingott; ez is épúgy mint más hasonnemü költemények a gyülekezet hangulatát, gondolatait és érzelmeit fejezi ki.

De legyen elég a példákból. A legtöbb zsoltár tartalmának elemzése azt mutatja, hogy alapját a kegyes Izraelnek viszonyai és helyzete, ennek sorsa és szenvedései, tapasztalásai és érzelmei képezik, s hogy igen kevés azon zsoltárok száma, a melyeket nem lehetne a gyülekezetre vonatkoztatnunk. Az istentisztelet alanya azon zsoltárokban, a melyekben egyesben szól vagy egyesben van megszólitva, legtöbbször az egész gyülekezet; más szóval, a nép és gyülekezet igen gyakran személyesitve van. S ez természetes. Az ilyen személyesités igen nagy mértékben megvan Izrael mindennemü szentirataiban, úgy a történeti, mint kivált a prófétai müvekben; *de kiváltképen helyén van ez a gyülekezet imáiban, a melyekben a nép, illetőleg annak minden egyes tagja istenével a legelevenebb, legbensőbb személyes viszonyba lép.* A kegyes Izrael ezen személyesitése összefüggésben van azon ténynyel, hogy a régibb korban általában nem az egyén, hanem a nép

Izrael vallásának alanya. Jahve a *népet*választotta ki magának; hatalmas karjával, azt szabaditotta ki az egyptomi szolgaságból; azt tette sajátjává s nevezte első szülött fiának[1]; annak szólanak a próféták fenyegetései, valamint a számüzetésből való megváltásnak és a messiási kornak igérete.

Azonban a zsoltárgyüjtemény keletkezésének módja, a mennyire azt a bennelévő adatokból és jelenségekből tisztázhatjuk, arra figyelmeztet bennünket, hogy a határvonal meghúzásában nemzeti vagy gyülekezeti és egyéni vonatkozás között ovatosak legyünk; s hogy minden esetre elhamarkodás volna azért, mert *most* majdnem minden zsoltár vonatkozásba hozható a kegyes gyülekezet életével, azt állitani, hogy egyáltalában sehol sem individualis tapasztalatok és vallási szükség nyilatkozik meg bennük. Mi a zsoltárok szövegét csak abban az alakjában ismerjük, a melyben az a jelen gyüjteményben reánk maradt, ez pedig *nem az eredeti.* Azon költemények szövegében, a melyek bármi oknál fogva vagy a zsoltárok könyvében, vagy általában az ótestamentomban kétszer vannak meg, majdnem minden sorban kisebb nagyobb eltérések észlelhetők, a melyeknek összehasonlitása arról győz meg bennünket, hogy a szövegnek egyik alakja sem az eredeti, hanem csak hogy viszonlag közelebb vagy távolabb áll az eredetihez.[2] De nem csak ilyen, inkább külsőségre szoritkozó, hanem mélyebb, s a tartalomra kiterjedő változások nyomai is észlelhetők. Olykor két, különnemü költemény egybe lett foglalva, az egyesitésnél vagy az egyik vagy a másik, vagy a mind a kettő megcsonkitva. Igy a 19 Zsban, a melynek 1-7 verse egy hosszabb költeménynek töredéke; tárgyát isten dicsőségének magasztalása képezte; befejezése hiányzik, s ezen felül másként is megvan csonkitva. Második részét 8—15 v. egy egészen másnemü költemény képezi, a melynek nagyobb részében egy kegyes lélek magasztalja Jahve thorájának szivet vidító, lelket élesztő, elmét megvilágositó, szinméznél édesebb, szinaranynál becsesebb voltát. Ennek a második résznek végén 14 v. kitünik, hogy az imádkozó szemben áll egy *párttal*, a זֵדִים-mel, s könyörgése oda megy ki, hogy Jahve kimélje meg szolgáját a dölyfösöktől, ne engedje uralkodni őket rajta, akkor ártatlannak fogja tudni magát, s nagy bűntől tisztának érezni. Ez a befejezés mutatja, hogy a kérés mindazoké, a kik a „dölyfösökkel" szemben állanak, vagyis az egész kegyes gyülekezeté. Két költemény van egygyé foglalva a 24 Zsban is. Első fele tanköltemény, tartalmáról már volt szó föntebb; második fele hymnus, talán a szövetség ládájának bevonulására. A 27 Zs. is két egész különnemü alkatrészből áll, a melyek sehogy sem illenek együvé. Az első rész 1—6 v. a költő Jahvébe vetett örvendő bizalmát fejezi ki, s azon kivánságát, hogy Jahve szentélyében maradhasson egész életében; ott Jahve oltalmat és győzelmet ad; az imádkozó ott akar neki örvendve áldozatot hozni. A második költemény könyörgés, egybe füzve a szokásos kifejezésekből és fordulatokból; azon páratlan

[1]) Ex 4, 22 v. ö. Hos. 11,1.
[2]) Igy pl. Zs. 18 összehasonlitva 2 Sam. 22-vel; vagy Zs. 14 Zs. 53-mal.

bizalomnak, a mely az első részen átvonul, nincsen benne semmi nyoma sem. Az ilyen költemények vonatkozásánál természetesen külömbséget kell tennünk a részek között. A gyülekezet az üldözések idejében *minden költeményt*, azokat is, a melyek eredetileg csupán a költő személyes viszonyaira vonatkoztak, saját szenvedésének és panaszainak kifejezésére használt és alkalmazott, de ezen alkalmazás és a költő czélzata között külömbséget kell tennünk. — A 81 Zsban két költemény van egyesitve, a melyek egyáltalában nem függenek össze. Az első hangos és örvendő ünneplésre hi fel, az újhold ünnepén, mert ez Izrael Istenének rendelete, a melyet adott volt csudás jelenségek között népének, midőn kiszabaditotta azt Aegyptom igája alól. A második, terjedelmesebb rész, a melyben Jahve maga beszél, röviden érintve az egyptomi igából való megszabaditást s a megkisértést Meriba vizeinél, Izraelt istene iránti engedelmességre hivja fel, s jutalmul ellenségeinek megaláztatását s állandó boldogságot igér neki:

Könnyen megalázom ellenségeiket,
Szorongatóik ellen nyujtom ki kezem.
Jahve ellenségei hizelegnek nekik,
S idejük örökké tart.
A legjobb búzával táplálom őt,
S jól tartom őt mézzel a sziklából[1].«

A második rész az ünnep elrendeléséről egy szót sem szól, s előadása sem olyan, hogy ünnepi örömre hangolna. A költemény két része a zsoltárgyüjtemény keletkezésekor talán már csak mint töredék volt meg; a kettőnek egyesitését nyilván az okozta, hogy az első az Aegyptomból való kivonulás megemlitésével végződik, a másik ugyanazzal kezdődik. Bármint volt is a dolog, az bizonyos, hogy a 6 vers harmadik sora előtt most valami hiányzik, vagyis a második rész eleje megvan csonkitva.[2] De vannak az ellenkező esetre is példák, hogy t. i. egy költemény ketté lett szakitva. Még aránylag kevéssé változott ezen erőszakos folyamat következtében Zs. 42 és 43-nak jellege, a melyben egy, a szent földtől távol élő kegyes lélek az élő isten személye utáni forró vágyát fejezi ki; visszaemlékezik az idegenben istennek jótéteményeire, midőn az ünneplő sokasággal isten házában felvonult. A két költeménynek tartalma is tanusitja, hogy eredetileg együvé tartoztak: de még inkább alakja, a mely három, ugyanazon verssel végződő strophát képez. Sokkal mélyre hatóbb változást okozott a különválasztás Zs. 9. 10-nek jellemében. Ennek első részében még világosan fölismerhető, hogy alapját alphabetikus sorpárok képezték, a melyekből a 9 Zsban hét még egymás mellett megvan Ezen sorpárok folytatásának nyomai fölismerhetők a következő zsoltárban, részint az 1, részint a 12—18 vben. A ketté választás következtében nem csak az eredeti költemény mesterséges alakja lőn szétrombolva, hanem a két rész oly alapos átdolgozáson ment keresztül, hogy most

[1]) 15—17 v.
[2]) L. Wellhausen i. m. 90 l.

már csakugyan két önálló költeményt képeznek. Az első most szépen kikerekitett hálaének a melyben csak a két utolsó vers nem illik az egésznek nyugodt menetéhez. Jahve szabadulást nyujtott az imádkozónak, az ellenség hátrál és teljesen meg van semmisitve; Jahve pedig örökre trónol mint a nemzetek igazságos birája, mint a szorongatottak oltalma, a kibe az ő hivei nem ok nélkül bizakodnak. Ő nem felejtette el a szenvedők segélykiáltását; az ellenséges népeket saját csalárdságukban megfogta, úgy hogy az alvilágba szállanak alá, ellenben a szegényeket és alázatosakat el nem felejti. Majdnem minden sorából fölismerhető, hogy eredetileg is nemzeti vonatkozásu volt. — A második rész átdolgozása az elsőétől nagyon külömbözik. A második rész egyenlőtlen, darabos előadásban azon viszontagságok és nyomorúságok rajzát tartalmazza, a melyeket a szenvedőnek, azaz a szenvedő Izraelnek el kell viselnie. Az átdolgozás következtében belevitt versek régiesebb szinezetüek mint maga az átdolgozott zsoltár, s nem lehetetlen, hogy az átdolgozó egy régibb költeményt olvasztott össze a ketté szakitott éneknek második részével. De ha nem ilyen volt is a dolog menete, az a mi bennünket e helyen érdekel, hogy t. i. az átdolgozás következtében ez a költemény is, úgy alak mint tartalom tekintetében nagyon lényeges változáson ment át, igy is világos. Nemzeti vonatkozása ezen átdolgozott alakjában is határozottan fölismerhető.

»Jahve a király örökkön örökké,
Elvesztek a pogányok országából.[1]«

Szintén két más költeménynek töredékei vannak egybeolvasztva a 108 Zsban. A két rész, 57, 8—10 és 60, 7—14 tartalma nem igen illik egymáshoz. Az elsőben határtalan bizalom nyilatkozik meg Jahve iránt, a kinek kegyelme az egekig ér, hüsége a felhőkig. Ezen bizalomnak a második részben nincsen semmi nyoma sem; ellenkezőleg, helyét csaknem kétségbeesett hangulat foglalja el; Jahve kedveltjei szabadulásra várnak és segélyért kiáltanak, isten nem vonul seregeik élén. — Mily nagy szabadossággal bántak a kanon megállapitása és befejezése előtt az ótestamentomi szentiratokkal, s nevezetesen a zsoltárkönyv költeményeivel, arra tanulságos példa amaz ének, a melyet a chronista a ládának a sátorba való helyeztetése alkalmából közöl.[2] Ez ének a 96 és 105. Zsoltárból van szerkesztve. Nem kevésbbé tanulságos a 40 és 70. Zs. viszonya. Az elsőben Izrael a legnagyobb inség idején bizalommal emlékszik vissza Jahve számos jótéteményeire, a melyeknek régebbi időkben részese volt, kivált egy nagy veszedelemből való megszabaditására. Ezen visszaemlékezések indokolják a bizalmat, mellyel a könyörgő a költemény második részében Jahvéhez fordul, további szabaditásért és segélyért. Ezen második, könyörgő rész külön szakitva előfordul a második könyvben mint 70 Zs. Úgy ebben, mint eredetijében számos fordulat és kifejezés csak személyi vonatkozásban

[1]) Zs. 10, 16.
[2]) 1 Chron. 16, 8—33.

látszik természetesnek, átérthetőnek: de nem kevésbbé számos helyből kitünik, hogy a zsoltár nemzeti vonatkozásu:

»Nagy dolgokat cselekedtél, oh Jahve velünk,
Nincs hozzád fogható;
Ha hirdetni s elbeszélni akarnám,
Számosabbak, semhogy felsorolhatnám.[1]«

Ezekből a példákból fogalmat alkothatunk magunknak azon jelentékeny módosulásról, a melyen egyes zsoltárok szövege átment akkor, mikor a jelenlegi gyüjteménybe, a gyülekezet énekes és imádságos könyvébe fölvétetett; s figyelmeztetnek bennünket, hogy ily módositásnak és változtatásnak lehetőségét mindig számitásba vegyük, oly esetekben is, midőn nem mutathatók ki olyan külső bizonyitékokkal, mint a föntebbi esetekben. Izrael vallásának belső fejlődése szintén a mellett szól, hogy ezen vallásos költemények alanyában ne mindig az imádkozó gyülekezetet lássuk; s hogy az exilium utáni kornak vallásos költészetében akár hányszor az individualis kegyesség, vallási tapasztalás és szükségérzet nyilatkozik még. Az új gyülekezetben a *sopherim* müködésének hatása alatt a vallás *minden egyesnek* legsajátabb személyi ügyévé lett. Sok kegyesnek életében a vallás különvált az állami és nemzeti élettől; s már ezért teljességgel nem valószinü, hogy az e korbeli vallásos költemények között egyéni vonatkozásúak nem volnának. Az olyan egyéni vonatkozású költemények, a melyekben az egyes imájának tárgya az egész gyülekezetet érdekelte, a gyülekezet énekes könyvében minden változtatás nélkül a gyülekezet énekeivé lettek. Másokat a hozzájuk csatolt bevezetés vagy befejezés tett nemzeti vagy gyülekezeti énekekké. Tanulságos példa erre a 28 Zs. Ennek első része, a könyörgés, 1—5 v. egyéni vonatkozású. A második rész, 6—9 v., mely a kapott segélyért hálát mond, egészen más jellemü. A külömbséget a két rész eltérő jelleme között nagyon fogyatékosan magyarázza az a föltevés, hogy a költő a rövidke ének végét csak utólag, a veszély elvonulása után irta. A második rész hozzá csatolása által az első is gyülekezeti vonatkozású lett. Hasonló változáson ment át az 51. Zsnak szövege, a melyet csak két utolsó verse tesz nemzeti vanatkozásúvá. Az ilyen utólag hozzácsatolt befejezések aztán maguk után vonták a zsoltár összes előző verseinek képies felfogását, s az egyéni vonások a költeményben hova tovább elmosódtak. A módositás nem szoritkozott mindig a költeménynek csupán befejezésére, hanem kiterjedt egyéb versekre is, s kis terjedelmü müveknél elmosta azok jellemét. Innen van, hogy a zsoltárok jelen alakjában ugyanazon költemény némely verse azon benyomást teszi, hogy egyéni viszonyoknak és hangulatnak kifejezése; más versek pedig ezt a felfogást lehetetlenné teszik. Igy pl. a 6 Zs. hátterét lehetetlen egy egységes képben összefoglalni Az első hat vers a

[1]) Zs. 40, 6. A vers második sorában az אלהי ונפאתיך ומחשבותיך szavak idegen elem. L. *Wellhausen* i. m. 18 és 83 l. A szöveg állapotának megitélése egyébiránt a szóba forgó kérdésre *nincs* befolyással.

könyörgő szenvedéséről, betegségéről szól; Jahve segitségéért és kegyelméért könyörög. Az utolsó versek háttere egészen más: Jahve *már meghallgatta* az imádkozó könyörgését és sirását. Ez a hirtelen átmenet a kétségbeesett panasztól a szabadalás bizonyosságához csak a gyülekezet imájában érthető, mely összekapcsolva az előbbi személyes vonatkozású költeménynyel, azt is a gyülekezetre vonatkoztatta.

A magyarázat eszménye, *a mely felé törekszik,* s a melynek megközelitése érdekében a legaprólékosabb és legfáradságosabb úttól sem szabad visszariadnia: megállapitani az egyes költeményeknek azon alakját, a melyben azokat a költő megalkotta. A felhozott példák kétségtelenné teszik, hogy a gyülekezet az istentiszteleti használatnál számos zsoltárt új, a költő czélzatából eltérő vonatkoztatásban használt. A gyülekezet az üldözések idejében *minden* költeményt (azokat is, a melyek eredetileg egyéni viszonyokra vonatkoztak,) saját szenvedéseinek és panaszainak kifejezése gyanánt fogott fel. A legutolsó helyen emlitett példa mutatja, hogy az szorosan egyéni vonatkozásu költeményeknél is lehetséges. A sajátképi értelemben tett nyilatkozatok ez esetben *képiesek,* de nem gyöngitik az érzelem kifejezését; az egyesnek betegsége Izrael szenvedéseinek *képévé* lesz.

Ezen jelenségnek, hogy t. i. egyes vallásos költemények a gyülekezet használatában új vonatkozást nyernek, legnagyszerübb példáit az u. n. *messiási zsoltárok* mutatják. A gyülekezet tudatában e költemények sokkal tágabb jelentést nyertek, mint a melyet a költő hozzájuk csatolt. Az evangéliumi történet számos példában mutatja, miként vitettek bele egyes zsoltárokba a megváltóra való vonatkozások;[1] s a targumok bizonyitják, hogy az új testamentomi kor elején mily elterjedt volt a magyarázat e neme Izraelben. Az a folyamat, a melyben az egyes költemények ilyen *második* jelentést nyertek, szintén Izrael vallása történetének egy mozzanatát képezi, s reánk nézve azért is nagy érdekü, mert az egyes perikopák ezen második jelentése a nép vallási tudatára, reményeinek táplálására nagyobb befolyással volt, mint az első.

[1]) L. pl. Zs. 2, 7; Máté 3, 17. Acta 4, 25. 13, 33. — Zs. 118, 22 r.: Mát. 21, 42. 23, 49. Luk. 13, 35. Acta 4, 11. — Zs. 110, 1 r.: Luk. 40, 42. Acta 2, 34 stb.

PUKÁNSZKY BÉLA.

A vallás fontossága a társadalomra nézve.

Kevés ember gyanitja s még kevesebb fogja föl azt, hogy a vallás mennyire gyámolitja a közönséges élet erényeit. Talán senki sem is tudja, hogy erkölcsi és társadalmi érzelmeink mennyire táplálkoznak e forrásból; mennyire tehetetlen lenne lelkiismeretünk az Istenben való hit nélkül; mennyire béna lenne az emberi jóakarat, ha nem volna bennünk egy felsőbb jóakaratnak az érzése, mely frissitse és táplálja amazt; mily hirtelen meginganék az egész társadalmi szerkezet és mily félelmes remegéssel sülyedne alá reménytelen romjaiba, ha egy felsőbb lénynek, a felelősségnek és a jövő életnek eszméje teljesen kiszakitatnék minden emberi kebelből. Hitessük el az emberekkel, hogy ők maguk maguknak mindenök, — hogy egy felsőbb lény befolyása alatt nem állanak, hogy minden alkotásuk örökre megsemmisül a halálban, hogy a gyengének nincsen védangyala s a megsértettnek megboszulója, hogy nem találnak soha kárpótlást, ha a közjóért magukat föláldozzák, hogy az eskü nem hallszik föl az égbe, hogy a titkos bünt nem látja más csak az, a ki elköveti, hogy az ember létélének nincs semmi czélja s az erény nem a leghübb barát, hogy e küzdelmes élet minden reánk nézve és a halál általános örök megsemmisülés — szóval irtsuk ki a vallást az emberek közül . . . . s ki tudná elgondolni vagy leirni a végtelen pusztulást, mely azt követné? Azt gondoljuk talán, hogy az emberi törvények és a társadalmi együttérzés (sympathy) összetartaná a társadalmat.? Józan észszel elhihetjük-e, hogy ha a nap kialudnék az égen, a mi fáklyáink megvilágitanák és tüzeink megtermékenyitenék a földet.? Mi van az emberi természetben, a mi fölébreszthetné a tiszteletet és a gyöngédséget, ha az ember csupán egy védtelen, ideiglenes rovar.? Pedig mivel több, ha az atheismus igaz? Irtsuk ki az Isten fogalmát és félelmét az emberek körül s az önzés és érzékiség el fogja nyelni az egész embert. Étvágyán nem tudna uralkodni, szegénységében vagy szenvedésében nem találna vigaszt és reményt s gunyosan lábaival tapodná az emberi törvények korlátait, erény, kötelesség elv, mint értelmetlen hangok megvetve és lenézve volnának. Szegényes

önérdek fojtana el minden jó érzést és az ember valóban azzá lenne, a minek az atheismus hirdeti: társa a barmoknak.

Különösen figyelmet érdemel e tekintetben az, hogy a keresztény vallás mennyire fontos a szabad államokra nézve. Valóban kételkedünk, hogy vajjon a polgári szabadság fennállhatna-e a nélkül? Azt legalább határozottan tudjuk, hogy jog- egyenlőséget és részrehajlatlan igazságszolgáltatást nem élvezhetnek ott, a hol a keresztény vallás ismeretlen. Az kiválóan kedvez a szabad intézményeknek, mivel szelleme éppen a szabadság szelleme; azàz a mások jogainak és érdekeinek a tisztelése. A keresztény vallás elismeri az emberiség egyenlőségének jogosságát; teljes erővel veri vissza természetük ama vágyait és törekvéseit, melyek a többséget a kevésnek alárendelni igyekeznek; hatásos befolyásával valamint közvetlen parancsa által is egyedül Istenre forditja a legfőbb hódolatot, melyet az ember hitetlenül czimzetes embertársaira pazarol. Igy egész irányzata szabad. Mélyen teszi le a szabadság kizárólagos alapját, a mi a jó indúlat, a jog és az emberi természet tiszteletének elveiben áll. A szabadság szelleme nem csupán abban áll, a mint a tömeg képzeli, hogy saját jogainkat féltékenyen őrizzük; magunknak semmiben ellent ne álljunk; hanem abban, hogy a mások jogaira mindig tekintettel legyünk s ne engedjük, hogy mások méltatlanul bántalmazva vagy leigázva legyenek. Éppen ez a kereszténység szelleme. A szabadságnak pedig semmi egyébben nincsen biztositéka, mint ha az az őszinte és jóakaratú érzelem a polgárokat áthatja, meginditja.

Még másképpen is gyámolitja a vallás a szabadságot. A nyilvános korlátok szükségét kisebbiti, a törvények végrehajtásában az erőszak használatát nagy mértékben fölöslegessé teszi. Mindezeket az által éri el, hogy az embert maga magának törvényül állitja, s utjában áll azoknak a hajlamoknak, melyek a társadalmat zavarnák és bántanák. Vegyük el a vallás tisztitó és korlátozó befolyását s akkor az önzés, ragadozás és igazságtalanság ujabb arányokban fog kitörni. A társadalom növekedő veszélyei között a kormányzásnak meg kellene erősbülni, hogy ezeknek ellentállhasson, ujabb eszközöket kellene kitalálnia a rendetlenség és bün megakadályozására. Azonban ez az erősbülés, ezek az eszközök éppen kárára lennének az állam szabadságának, a melyet biztositani akarnak. Kisebbitsük a vezérelveket s az erőszak szüksége azonnal növekedik a társadalomban. Ez állam* kormányzásában nincs szükség a hatalom soraira, melyekkel más

* Amerika.

nemzeteknél találkozunk; nincs a katonaság őrizetére; nincs a kémek seregére; nincs a rendőrség kinzó törvényeire; hanem ezek jóakaratu szándékát nehány fegyvertelen biró s polgári tisztviselő teljesiti; a kik oly csendesen müködnek közöttünk s oly ritkán jönnek összeütközésbe velünk, hogy sokan csak gondoljuk, hogy ilyenek is léteznek. Ez a teljes szabadság. És minek köszönhetjük ezt az állapotot? Én azt felelem, hogy azon törvények hatalmának, melyeket a vallás ir sziveinkbe, melyek egyesitik a közvéleményt a jogtalanság és elnyomás ellen s az egyenlőség és jóakarat szellemét viszik szét az egész államban. Igy a vallás a szabadság lelke s nincs az ég alatt nemzet, melynek olyan szent érdeke volna abban, mint nekünk.

Channingtől.

VÁRI ALBERT

Hetvenöt év az észak-amerikai Egyesült Államok irodalmából

Hányan jutottak halhatatlan hirnévhez és dicső emlékezethez, a kikről ezt 1821-ben még nem is gondol uk! Bryant csak huszonhat éves volt és a „Thanaptosis“ már 1817-ben megjelent (mostani bevezetése és záradéka nélkül); Emerson azonban csak tizennyolcz, Longfellow és Whittier tizennégy, Holmes tizenkettő, Poe egynéhány hónappal idősebb, Lowell pedig csak két évvel előbb hallatá gyönge csecsemő hangját, melylyel később Washington születésnapját dicsőitette; az 1819-ik év volt az, melyben Whitman először szólaltatá meg múzsáját. Ha a szoros értelemben vett irodalomról azt mondhatjuk, hogy az a szellem hatalmának irodalma: úgy a a költők művei után első helyre a regényeket és a komoly tanulmányokat kell tennünk. Valóban bármennyire igaz az, hogy ez annak magas szárnyalását soha sem érheti utol, az is kétségtelen, hogy a legjobb prózai irodalmi munkák messze fölülmulják a költészet alsóbbrendü termékeit. Valószinü, hogy vannak olyanok, kik azt állitják, hogy Hawthorne prózája bármely amerikai költő tollát felülmulja. Ez az angol kritika átlagos véleménye. Hawthorne 1821-ben, épen tizenhét éves korában lépett be a Bowdoin Collegeba. De voltak előzői Hawthornenak, épen ugy, mint Agamemnon előtt is éltek emberek. Brown Károly Brockden, ki 1771-ben született és 1810-ben halt meg, épen nem volt rosz előfutár. Cooper 1789-ben született és 1821-ben a „Christian Register“ születését ünnepelte „A kém“ kiadásával, a mely első szerencsés munkája volt, bár sorrendben a második; „Ovatosság“, a melyet okos ember ovatosságból nem olvasott el, 1820-ban látott napvilágot. Ez évben jelent meg Irving „Vázlatok“ czimü müve, tiz évvel később mint „Knickerbocker“-je, a mely New-York korábbi történetének parodizálása. A félig vázlat, félig történetiró Irving fölötte szeretetreméltó módon — másként nem is tudott — vezet be minket a tudományos irodalomba, a melynek történelme igen figyelemre méltó. Született 1783 ban, Prescott 1796-ban, Bancroft 1800-ban, Hildreth 1807-ben. Azok a történelmi munkák, melyek által ez emlitettek hirnévhez jutottak, 1821-ben még aligha csirájukban megvoltak.

E tények és képek világosan mutatják, hogy a mostani nagy amerikai irodalomnak mily csekély része volt meg akár mint kész irodalmi termék, akár csak szülemlő állapotban az ihletettek lelkében, kik azokat az utókornak megalkoták, abban az évben, melyben a

„Christian Register“[1] létet nyert. Azt mondhatjuk, hogy a Washington Irving két kötetén kivül még semmi. Webster beszédei és Channing iratai, melyeknek maradandó értékük van, későbbi keletüek. Az ifjabb Buckminsternek, ki 1812-ben halt meg, voltak irodalmi érdemei kortársai előtt; ékesszólásának hire sokáig emlékezetben volt unitárius körökben, sőt még Dr. Furness idejében sem halt ki egészen; de a nagy többség előtt csak rövid ideig volt neve.

Brecher Harriet[2] asszony már kilencz éves lánykorában részesévé lett annak a dicsőségnek, mely most tiszteletreméltó fejét koronázza. Mottley két évvel volt fiatalabb nála, mig Higginson csak 1823-ban, Curtis 1824 ben, Taylor a következő évben, Hunt Helen 1831-ben, Stedman 1833-ban, Aldrich 1836-ban. Howells 1837-ben, Lanier Sidney 184`-ben és James Henrik 1843-ben született. Czélom nem lehet, hogy egy kimeritő névsorozatot adjak, de a melyet adtam igen hiányos volna, ha meg nem emliteném a történetiró Parkmant és Fisket, kik közül az előbbi Higginsonnal egy időben, az utóbbi 1842-ben született. És végül hogyan feledkezném meg Thoreauról csak azért, mert ő, egyike a legritkább szellemeknek, irodalmunk történetében külön s a többiektől eltérő irányt képvisel. Négy évvel később született, mint a Ch. Register első példánya megjelent. A ki rá gondol, annak önkénytelenül eszébe jut Burroughs János, kinek szemei voltak a vakokéi és lábai a bénákéi helyett. Egy évben született Howellel (1837); olyan volt az Ég kezében, mint a mienkben a fáklya, mely nem mi értünk világit; hányan gyujtották meg a magukét annak tüzénél!

De, bár 1821-ben a mai amerikai irodalom még csak keletkezőben volt, a legkitünőbbek már megjelentek az irodalom mezején; és most néhány év lefolyása alatt mind eltüntek onnan. Először az az idegenszerü, bágyadt fény, melyet Hawthorneénak nevezhetünk, ha csak nem akarjuk időrendben elébe helyezni Thoreaut, kinek nálunk „scholar gypsy“[3] volt a neve. Nem tudunk betelni örömmel, midőn oly költők sorozata vonul végig szemünk előtt, mint Bryant, Emerson, Longfellow, Whittier, Holmes és Lowell. Mindenikből a legjobbat véve, e hat együtt megérdemli, hogy mintegy Hexateuch, a mi amerikai bibliánk élén álljon, mint ama zsidó Pentateuch az Ó-Testementumban. Mily áldás, hogy ezek nem csak szellemükkel, hanem vidám és nemes személyiségükkel is előmozditották a költészet fejlődését, ellensulyozván azt az általános felfogást, mely szerint a költői szellem az esztelenséggel együtt jár és az, a kiben megnyilatkozik, szükségképen nyomorult és rendetlen életet él. Poe a maga részéről a legnagyobb mértékben segitette elő e hagyományos nézet fenmaradását s innen érthető az a nagy, de nem helyes szempontokból eredő csodálat, melyet elért. Némelyek szeretnék költőink között a legelső helyre állitani, de Dr. Hedge szerint ezt semmi esetre sem lehet tenni s ha Hedge itélete róla igen erős is, az mégis tény, hogy költészetéből a maradandóság egyik főkelléke hiányzik. És ez, a mint

[1] Unitárius folyóirat. [2] Meghalt juliusban. [3] Jövevény iró.

a müvészi próza egyik nagy mestere mondja, abból áll, hogy ő ugy költészetével, mint jellemével a többiektől el van különitve, mert mindkettőből hiányzik mindaz, a mi az emberi életet megédesiti. Személyisége egyáltalában nem olyan, hogy belőle hőst lehessen alkotni. Részegség, élhetetlenség s a mások bizalmával való vissza-élés nem inditanak tiszteletre senki iránt. Ennél sokkal több vagy legalább némi tiszteletre méltók a nagy szellemek életében mutatkozó ellentétek, mint Lánier Siedneynél, jóllehet az ember azért nem merné azok hibáit oly kimagasló erényekként feltüntetni, mint a milyeneknek tekintik Browning fonákságait és erkölcsi fonákságait bámulói s a Witmanéit a saját csodálói.

A mi nagyobb költőinket illeti, a kiket eddig igy neveztünk, ezekre nézve legkevésbé előnyös kitünőségüket egymással való összehasonlitás utján meghatározni, mert ez csak viszonylagos értéküket mutatja. Bryant a leghibátlanabb köztük alaki tekintetben. Holmes legközelebb áll hozzá és e rangfokozatban igazán méltán megállják helyüket. Az akkor megalakult Uj-Angliát beutazván, kikerülhetetlen volt, hogy az erdők és folyamok ne inditsák őt erkölcsi elmélkedésekre; de az emberi mulandóságnak szemlélete nem homályositotta el szemeit, hogy ne lássa a világot a maga természetességében s nem némitotta el annyira, hogy annak szépségeit ne tudja költeményeiben feltüntetni. Eléggé különös, hogy ugyanaz a természet, a mely Bryant lelkében csak magasztos és ünnepélyes gondolatokat keltett, Emerson és Lowell szellemének elevenséget és ruganyosságot adott. De bár a természet volt főforrása költészetüknek, kizárólagos tárgya még sem volt. Emerson vallásos eszméket rejtett a természet képeibe és Lowell legkitünőbb képviselője hazafias költészetünknek, mert szerette honunkat, ugy, a mint csak azok szerethetnek egy édes anyát, kik érte halni készek. Szerette régi hirnevét és mocsoktalan becsületét, a mi igazabb szeretetről tanuskodik, mint az, hogy megvetette gyalázatát.

Emerson, ki nagy költőink között legkevésbé törődött az alakkal, legtisztább lirikus költőnk. Ritmusa némelykor sántit, máskor a lehető legtökéletesebb és kifejezések tekintetében, melyek nála egyszerüek és mégis bájosak, páratlan költőink között. Whittier költői lelkét a rabszolgaháboru szabadította ki bilincseiből. Évről évre a legsilányabb anyagot dolgozta fel s a legértéktelenebb darabokat bocsátotta közre s valószinü, hogy soha jobbat nem termelt volna, ha Garrison hangja föl nem rázza múzsáját dermedtségéből s nem ihleti prófétai hanggal. A rabszolgaháboru fölverte szenvedély vihara és tüze után azon a csendes és szelid hangon szólalt meg, a melyet a „Hóhatár“-ban („Snow-Bound“) és vallásos énekeiben hallunk, a melyek minden felekezet isteni tiszteletét bensőbbé tették s oly sok megszomorodott szivnek nyujtottak erőt és vigasztalást. Holmes költészete itt-ott mélyebb felfogással, mint több másoké igenlő feleletet erre a kérdésre: „Érdemes-e élni?“ Öntudatosan és nyiltan mindent megtett, a mi tőle kitelhetett, hogy a puritán theologia komorságát enyhitse. Öntudatlan készséggel még többet tett, hogy a puritán egyház felfogását derültebb szinezetüvé és társadalmibbá tegye. Nem

nyerte meg az emberek teljes bizalmát, de bámulatos módon fokozta azok szivbeli örömét. Voltak olyanok is mindenütt, a kik nevettek rajta.

Lehetetlen, hogy az unitáriusok ne érezzenek bizonyos büszkeséget annak biztos tudatában, hogy irodalmunk ezen nagyjai, az egy Whittiert kivéve, születésükben, neveltetésük és életmódjukban mind unitáriusok voltak. És ez nem hiu büszkélkedés, mert szivünkben él a meggyőződés, hogy van valami az unitárismusban a mi ép oly természetszerüleg rokon a dallal és költészettel, mint a mily természetszerüleg együtt jár a tavasz a virággal. És ez annyival érdekesebb, mert sokszor hangoztatták, hogy az unitárismus lényegében oly száraz, költőietlen és festőietlen az egyedül üdvözitő hit tanaival szemben.

De igaz az, a mit Jézus mondott: „Rosz fa nem teremhet jó gyümölcsöket.“ Az unitarismus fájának nagy mértékben telve kell lenni költészettel, különben nem termett volna annyi gyümölcsöt. De az csekély jelentőségü hogy költőink oly nagy számmal mind az unitárismus kebeléből kerültek, azzal a ténnyel szemben, hogy az unitarismus szellemi kincsének csaknem megmérhetetlen mennyiségü részét, a mely nem szük körü és dogmai jellegü, hanem általános, magasztos és szivet lelket felemelő, ezek termelték s köztük különösen Whittier. Mindnyájan az Isten szeretetéről, az emberről, az emberi természet méltóságáról, a lélek nagyságáról, a szabad reményről, a melylyel a földi s ama túlvilági életet átöleljük, mindnyájan ezekről mondtak dalt. Igy tett Stedman, Aldrich, „Az égi dallamoknak szerelmes költője“. Gilder és H. H. és a mi kissé dagályosan iró Whitmanünk is. Mi oly meggyőző, mint az, hogy Isten jó, hogy az élet érdemes és kellemes s hogy Pippa dalai igazán szóltak ezekről? Oly nagy foku és sajátos optimismus sehol sem található, csak itt.

Tényleg ebből kissé igen sok volt az unitárismusban. Olyan volt ez, mint egy teljesen egyszinü ruha, a melyen elmosódott minden szinkülönbség, mert ebben elmosódott a valódi különbség a magasabb és mélyebb, a jobb és roszabb között. S a pantheismus nem üres szó, ha meg lehet azt úgy alkotni, hogy úgy szóljunk Istenhez, mint Tennyson elvesztett barátjához: „Midőn érzem az isteni és emberi közti különbséget, akkor tudom igazán, hogy mennyire szerettelek.“

Whitmant, mint a nép költőjét ünnepelték; de költeményei bizonyára nem voltak oly közkeletüek a nép között mint a Logfellowéi vagy a Whittieréi; sem nem szólnak azok oly természetes, egyszerü emberi hangon, mint a Riley Jakab Whitcombei, kinek százannyi olvasója volt, mint Whitmannak. Whitmant nagyon dicsérik, mint igazi amerikai költőt, jóllehet költőink közt kifejezéseiben legkevesbé nemzeti és hazai, költeményei tele voltak idegen és korcs szavakkal és szólásmódokkal. De miért kellene a legnemzetibb amerikai irálynak ilyennek lennie? Mi nem vagyunk idegenek, hanem „minden kornak örökösei.“ Azok a legjobb, legigazibb amerikai költők, kik a mi számunkra fejlesztik odaadó szeretettel a legfenségesebb eszméket

s nem azok, kik csak önhittségüket táplálják és a kikről azt kell hinnünk, hogy már megzavarodtak és eszüket vesztették Igy felfogva a dolgot, Lowellt kell a legvalódibb amerikai költőnek tartanunk.

Emerson az, kinek legmaradandóbb s legszélesebbkörü befolyása volt vallásos életünkre. Dr. Hale azt szokta mondani Dean Stanleyról, hogy bárkitől hallott Amerikában egyházi beszédet vagy bármely szöveget olvasott, az mind Emersoné volt. Ez csak arra jó, hogy az ember ne higyje el; ellenben azt hiszem, hogy Dean Stanley saját beszédein kivül egyetlen egyet sem látott Amerikában. Ilyen állitás, bárkitől származik is, nem egyéb, mint szörnyü tulzás, de elég találó karrikaturája egy kétségbevonhatatlan ténynek. De miben rejlhetik Emerson tanitásai titokszerüségének ereje ugy költészetében, mint prózájában, mely minket fölötte vonzó hangjával oly gyakran kisért? Ez az isteni szellem érezhető jelenvalósága, a végnélküli genesis és meg nem szünő megnyilatkozás, a lélek nagysága és lényegének azonossága a világmindenséget betöltő Istenség szellemével, az erkölcsi törvény fensőbbsége. Parker Tivadar a kalvinismus ingadozása irányait élesen kigunyolta, részben kisebbitvén, részben növelvén azt; de az Emerson evangeliuma téves és másoktól annyira ócsárolt felfogásokra nézve olyan volt, mint a zordon vidéken megjelenő enyhe déli szél, hol a rideg tájékok eltüntek s kökörcsin és viola kezdett nyilni mindenütt.

Az irodalom más mezején csaknem ép olyan kitünőségek képviselik az unitárismust, mint a költészet terén. A történet és politikai irók között ott van Bancroft, Motley, Parkman, Curtis, Higginson és Fiske, oly nevek, melyek könnyen hiu büszkeséget kelthetnek az emberben, hogy ily nevezetes hitrokonai vannak; de a mi főként figyelmet érdemel, az, hogy a némileg szabadabb elvü, szélesebb körü, felekezet nélküli s mondhatni cosmopolita irány jelentkezését unitárius rokonságunk és körünk kebelében szivesen kell fogadnunk, mert ez képezi forrását és alapját annak a nagy előszeretetnek, mely kiváltképen a történelmi kutatás és általában az irodalom terén mutatkozik. Nem lehet tagadnunk, hogy legjobb irodalmi munkásaink közül sokan pályafutásukat unitárius szószéken kezdték meg. E tényt azután sokan ugy magyarázták, mint a mi hitünk épületének kisebbitését, mintha az nem lenne elég terjedelmes és vendégszerető, hogy kielégithesse nagyobb és mélyebb szellemeinket is. De e tény természetes és kikerülhetetlen következménye volt egy vallási gyakorlatnak és tapasztalatnak, a mely táplálta azt a meggyőződést, hogy „a mező a világ“, hogy a vallás nem része az életnek, hanem maga az élet eszmeileg felfogva és áthatva a legfőbb hatalom szellemétől.

Ez alatt az időszak alatt, a melyről elmélkedtünk, irodalmunk jelentékeny mértékben egyesült a szabad vallásossággal s annak gyarapodására kedvező befolyással volt; és pedig nagyon természetesen, azért, mert minden értelmi tényező, erő közül az irodalom a legfőbb forrása a szabad szellemnek és fejlődésnek. A tudomány gyakran ép oly dogmatikus, mint a theologia s épen azért a gon

dolkozás szabadságának akadálya. A természettudományok soha sem szabaditják meg az embert annyira a felekezetiség és hittételek bilincseitől, mint az irodalom; a költő és tanulmányiró, a történet- és regényiró müvei az azokban levő magasztos humanus eszmékkel. Sok ezer regény a legromlottabb iránynak volt czukros pilulája, de ezeket ritkán lehetett a szó magasabb értelmében vett irodalom termékei közé sorozni. A nagy regényirók mindnyájan az égi szellem képviselői voltak. Az ő kereszténységük a Krisztus kereszténysége volt: Isten és embertársaik iránti szeretet. Ha az amerikai egyház a rabszolgaság védő bástyája volt, ugy különösen az volt Beecher Henrik Ward nővére, ép oly felvilágosult gondolkozásu nő, a mi fivére a theologiában s a ki a „Tamás bátya kunyhója“ czimü, századának leghatásosabb novelláját irta. Jóllehet, Cable és Warner az orthodox egyház hivei, de novelláikban a vallásos elemnek ép oly termékenyitő ereje van, mint a természet szabad erőinek.

E vallásos felfogás nem dogmatikus, hanem ethikai és általános emberi. Howell és James müvei határozott vallásos irányt nem képviselnek, de az erkölcsi törvények fensősége mindenben feltalálható, a mit csak irnak. Hawthorne novelláiban és kisebb elbeszéléseiben egyetlen szó sincs, a mely az ő unitárius voltára mutatna; de mivel azokban mindenütt az ő személyiségének kikutathatatlan mélysége szól hozzánk, ezek egyszersmind megvetéssel tekintenek a hagyományos theologia csaknem kimondhatatlan absurdumaira és mesterséges fogásaira, rideg és szigoru megkülönböztetéseire a bünösök és szentek között. A ki ugy ismeri az emberi természetet, mint ő, az jól ismeri azt a vonalat, mely az emberi szivet két felé osztja: a pokol és az ég számára.

De az eddig emlitettek tudományos szinvonalon álló beszédei nem feleltek meg a müvelt közönség igényeinek. Channing és Buckminster épen abban különböznek a többiektől, hogy megadták beszédeiknek azt az irodalmi szint, a mely a másokéiból hiányzott s követőik nem maradtak messze az ő jelességeik mögött, Dewey beszédei izléses alakjukkal tüntek fel. Parker beszédeinek igen laza szerkezete volt, de olyanok voltak, mint a nyári áradás, a mely szinén sok illatos és szép virágot hord; és, jól emlékezem, egy igen tekintélyes irodalmi férfiu azt mondá, hogy Shakspere óta senki sem mondott annyi shaksperei gondolatot, mint Beecher Henrik Ward. Az az általános kicsinylés, a melylyel az irodalmi kritika az egyházi beszédeket mérlegeli, egyáltalában nem illeti a Brook Fülöpéit, csakis azzal a tisztelettel, a melylyel általánosan találkoznak. Frothingam Oktáv beszédei tele vannak classicus szépségekkel s ép oly szépek, mint a Curtiséi s ép oly türelmes hang szól belőlük.

Ez a hetvenöt év, az irodalmi élet egészét véve, csodálatosan jó és szép eredményt mutat fel. Úgy az értelmi mint az erkölcsi téren nagy a haladás, a minek méltán örvendhetünk. De azt biztosan tudjuk, hogy nem lesznek többé oly nagyjaink a kik teljesen betöltsék azokat a hézagokat, a melyeket a kérlelhetetlen halál okozott. De még sem vehetjük ezt egész bizonyosra. A valódi hirnév nem dobol-

tatja ki magát előre mint, azt az önhitt képzelődés teszi. Mi nem azzal a mértékkel mérjük Longfellow és Whittier nagyságát, mint korábbi kortársaik, a kik azok nagyságának csak csiráját és halvány kezdetét látták. Meg lehet, hogy már most meg vannak közöttünk az ő dicsőségüknek méltó örökösei. Addig is, mig ezeket megismerjük, bámulattal tekinthetünk korunkban ama tömegére az iróknak és irónőknek, a kik nem csak könnyedén, hanem igen jól is irnak. Nem könnyü dolog a kitünőségeknek ekkora sokaságából kiemelkedni. Ha későre is érkeznek meg a várt óriások, nem érzünk semmi hiányt, mert ámbár az előbbiek halottak, de mindazáltal uralkodó fejedelmek, a kik még most is kezükben tartják a kormánypálczát a szellem világában az ők mausoleumukban.

Chadwick W. János után angolból:

Kovács János.

Párisi levél.

Páris, 1896. máj.*)

(Bossuet beszédei a szinházban eléadva. Barrows chigacoi tanár felolvasásai. Vallási összejövetelek. Veszteségek: Henry Marion, Leon Say.)

Szerkesztő Ur!

Bossuet az Urnak 1896-ik esztendejében a böjtidő végén, a szinházban predikálva! nemde banális? Az csak Párisban történhetik meg s e századév végén, mely rendkivüliségekben bővölködik, hogy az ember egy szinházat lásson, hol világi, előkelő közönség várakozik, hogy Bossuet beszédeit hallja a kor egyik legjelesebb drámai szinészétől előadva. A mi nem régen valósággal botrány lett volna, ma nagyon egyszerü és természetes dolognak látszik. Néhány év óta szokásba jött, hogy a böjt idején ugynevezett szellemi concerteket rendeznek, vallási *mysteriumokat*, melyek a középkori mysteriumokra emlékeztetnek. Ez egy pillanatnyi szünetelés a gyönyörökben. Ugy tekintik azt, mint a kegyes munkának egy nemét. De végre is az csak a gyönyörnek változata és nincs semmi befolyása az erkölcsi életre. A vallásnak semmi része e mükedvelősködésben. Ez évben, hogy annál nagyobb változatosságot adjanak az ugymondott kegyes érzelmeknek, azt gondolták, hogy eléadatják Bossuet beszédeit Mounet-Sullyval, a »theatre francais« nagy müvészével. Kétségtelen, hogy jobban nem választhattak volna, arranézve, hogy fogalmat adjanak a 17-ik századév nagy szónokáról. M.-Sully az egyetlen, kire ily munkát lehetett bizni, nemcsak nagy tehetségénél, hanem komoly voltánál, az ember és müvész egész élete méltóságánál és őszinteségénél fogva. Benső hajlamaiban, az élet és müvészet felfogásában családi öröklést kell-e keresni? Talán. Valamint mondanunk kell felvilágositásul, a müvész bizalmas közlése után. Tudtuk, hogy protestáns eredete s meggyőződése. Anyja tényleg egy régi huguenotta családból származott, melynek a vallás nemcsak forma volt, hanem komoly lelkiismereti dolog s gyermekeit erős meggyőződésben nevelte. De azt nem tudtuk, mit azután beszélt el, hogy

* Mult füzetünkből hely szüke miatt kimaradt.

anyja sok ideig táplálta azt a reményt, hogy belöle papot csinál, és hogy mindent megpróbált, hogy azzá tegye. S a mikor a müvész ezt mondta, hozzáadta azt is, ugy látszik nem minden fájdalom nélkül: „Mind a mellett a siker mellett is, melyet egy más pályán elértem, gyakran gondolom, hogy vajjon nem igaza volt-e.“ Ez sokat jelent. Tényleg, ha e kitünő müvész szini pályáját nézzük, leginkább azok a szerepek vonzák, melyekben van valami a papból, a vallásból. Ugy látszik, hogy a szószék szónoklata nagyon vonzotta. Mikor Bossuet beszédeinek a szinházban való eléadására felszólitották, minden kéretés nélkül elfogadta. Különben megelőzőleg sokat tanulmányozta a nagy szónokot, és most ujra foglalkozott vele és a mi mutatja, hogy jól fogta fel és munkája magaslatán állott, az a gondolat, melyre előlegesen jött, de a melyet szerencsére mégsem alkalmazott. Arra gondolva, hogy Bossuet nem ugy mondotta el beszédeit, mint a hogy vannak, hogy ő a szöveghez nem ragaszkodott szolgailag, Mounet-Sully is a nyomatott szöveg felett magának szabad inspiratiot akart engedni. Bizonyos, hogy nagyon élő hatású lett volna, de már többé nem az a Bossuet, a kit ismerünk.

Miután eléadását halottuk, fel tudtuk fogni az ő sajnálkozását, hogy nem lett pap. Mily nagyszerü szónoknak mutatta magát ez alkalommal. A meggyőződés mily ereje, mily meginditó hangok Bossuet nagyszerü stylussában. Mennyire természetes előadás, minden szinpadiasság nélkül. A hallgatóságot elragadta és meginditotta. Egy perczre ugy látszott, hogy Meaux érseke foglalta el a szószéket, hogy a fényes és könyelmű társadalmat emlékeztesse hiúságaira és hiábavalóságaira. A siker nagy volt mind Bossuetre, mind magyarázójára nézve. Számos tapsban részesitették. . .

Es a közönség megelégedve távozott az eléadásról. De mi ez mégis, ha nem formalizmus, mely a kath. rendszer kifolyása. Karácsonkor a templomokban symbolikus képét adják a Jézus születésének a darabnak megfelelő zenével. Hogyha a világias dolgokat béengedik a templomba, mi csodálatos van benne, hogyha a vallásos dolgokat béviszik a szinházba? Különben ezt a mostani társadalom keresztény mysticismusnak nevezi. Csakhogy ezekben nincs sem mysticismus, sem kereszténység, hanem csak egy divatos gyönyör. E százesztendő vége nagy dolgok, eszmék megvalósitását látja, de sok kiforditott, viszás, képtelen dolgot is.

— Barrows, a chigacoi kiállitás „Vallás parlament-i“ elnöke meglátogatta Párist és a „tudósok társulata“ termében felolvasást tartott. Különböző egyházakból voltak jelen Reville Alberttől, a College de

France tanárától az orosz egyház pópájáig, jelen levén Charbonnel abbé is, ki fáradhatlan abban, hogy az 1900-i párisi kiállitáson vallásparlament jöjjön össze. A gyülésen Leroy-Beaulieu, az Institut tagja elnökölt, meleg szavak kiséretében ajánlva bé Barrowst, ki a vallások közti egyezésekről beszélt, e czim alatt: „A vallás és az emberek testvérisége.“ A mi minket mindenekelőtt meglepett, hogy a szónok oly jól adott elé franczia nyelven. Igaz hogy értekezését olvasta, de az nemcsak, hogy helyesen volt irva, hanem kitünően. Barrows jeles és mély meggyőződésü szónok, kit az ember érdekkel hallgat.

Barrows azzal kezdte, hogy a vallás egyetemességét mutatta ki s annak benső szükségét, főbb vonásokban. Minden vallás megegyezik az Isten atyaságában és az emberiség testvériségében. S ha ez ugy van, akkor ki akadályozhatja meg a testvéri egyesülést. Hivatkozik a chigacoi congressusra. Csodálattal beszél Lavigerie bibornokról, s számit XIII. Leó pápa viszonylagos (oh, nagyon is viszonylagos) liberalismussára. Tartok tőle, hogy Barrows úr itt nagy illusioban van. Lehetséges-e, hogy a pápa máskép nézze a protestansokat, a kik a keresztény világnak felét teszik, mint eretnekeket, kikkel csak az alatt a feltétel alatt testvériesül, ha azok megteszik azt a tisztességet, hogy a pápai trón lábaihoz bünbánattal járuljanak. Egyébként ékeszólóan beszélt hallgatói vallási és testvéri érzelmeihez, felhiva, hogy munkáljanak teljes erejükből arra, hogy az 1900-ban tartandó párisi világkiállitáskor a vallások egyetemes congressussa létre jöjjön, mit a hallgátóság tetszészel fogadott. Charbonnel abbé, a ki ebben munkál, melankolikusan kellett, hogy sohajtson, azokra az ellenvetésekre gondolva, a melyekkel addig főleg a katholikus papság részéről találkozott. És a mikor felolvasó a pápát dicsérte, azt kellett, hogy magában érezze, hogy még várni kell a helyeslő, bátoritó szóra ahoz a munkához, melyet folytat. Barrows végül kijelentette, hogy Indiában is megteszi az előkészitő munkát. Barrows, a ki azután saját nyelvén angolul beszélt, azt a benyomást keltette, hogy nagy hatást kell, hogy gyakoroljon mindazokra, a kik őt hallgatják.

— A vallási társulatok gyülései közül megemlitem, a párisi bibliai társulatét. A gyülésnek eléterjesztett jelentés azokról a kisérletekről szól, melyekkel a nantes-i edictum visszavonása előtt meg akarták akadályozni a bibliának a nép nyelvén való terjesztését; továbbá azokról az eszközökről, melyeket akkor alkalmaztak, mikor kénytelenek voltak a nép kivánságának engedni, s melyekkel a biblia forditásaiba katholikus dogmakat tettek bé. Richelieu maga készittetett

egy forditást, melybe ilyen kifejezéseket vittek bé, mint háromság, átlényegülés. Végre bétették a mise szót is Cselkönyve 13, 2. vbe. Ott az van mondva, hogy Pál és tanitványai „Célébraient le culte du Seigneur," s a forditó nem habozott azt tenni: célébraient la *messe*[1] (mise). A bibliai társulatnak van egy példánya ebből a forditásból. XIV. Lajos hirtelen azt gondolta, hog miután az uj áttértek a bibliához ragaszkodnak, igy forditott bibliát kell kezükbe adni. De a hamisitott forditás azt eszközölte, hogy még inkább ragaszkodtak hitükhez.

— A ref. conferentián egy felolvasás ezzel a tárgyal foglalkozott: „A Jézus által teljesitett engesztelő munka természete." Felolvasó szerint az expiationak van passiv oldala: „a büntetés, mely a bünöst találja"; és activ oldala: „a büntetés szabad elfogadása annak a részéről, a kit a büntetés ér." Ádámnak egy maradéka sem ajánlhat Istennek megfelelő elégtételt. Jézus adta az elégtételt. A Getsemánéban és a kereszten aláment a büntetésnek: ez a passiv oldal. E büntetést szabadon elfogadta: ez az activ oldal. Felolvasó hozzátette: hogy az expiationak e tana nemcsak a szentirással egyezik, hanem a lelkiismeret által adottakkal is.

A mint látni lehet, nemcsak, hogy a 16. száz orthoxiája kellő közepében vagyunk, hanem azt kell, hogy mondjam, a materialismusában is. Az ellenvetéseket, melyeket arra nézve tehetni, hogy az ártatlant állitja a bünös helyébe, nem czáfolhatja meg, mert nem gondolom, hogy állitásait érvül lehetne elfogadni. A mi legkülönösebb, felolvasó nézetét nemcsak, hogy helyeselték, hanem némelyek ugy találták, hogy nem eléggé hangsulyozta a Jézus helyettesitő elégtételét. (Substitutio) Senki se ütödött meg az istenség ily fogalmán, e durva antropomorphismuson.

A luth. conferentián Ehrhardt tanár olvasott fel e tárgyról: „Istenországa eszméje a dogmatikában." Mindenekelőtt azt tüntette fel, hogy mily fontos szerepet játszanak az evangéliumokban az „Isten országa," a „menyország" kifejezések. Jézus tanitásaiban, s főleg példázataiban mindegyre eléjőnek. Már Kant is kiemelte az Istenországa eszméjének az ujszövetségben való nagy jelentőségét. De mindenek felett Ritchl az, ki theologiai rendszerének alapjává tette.

Ehrhardt először is azt a kérdést teszi: mit kell érteni „Istenországa" alatt? Milyen értelemben használta azt Jézus? Szerinte a Jézus és kortársai gondolatában annak eschatalogiai értelme volt: a természeti és erkölcsi világnak hirtelen, csodás átalakulását jelentette.

[1] 1641-iki forditás Corbintól

Szóval az ország, melyet a Messiás jött megalapitani, anyagi, látható ország volt. „Bizony mondom néktek, hogy el nem mulik e mostani egy nemzet, mignem ezek mind meglesznek." (Mát. 24,34.) Ez a tényleges világnak végét s egy ujnak kezdetét jelenti. Számos hely van, melyekben Jézus tényleg ilyen értelemre enged következtetni. De hogyha az evangéliumok e helyeit más helyekkel állitjuk szembe, épp az ellenkezőt látjuk. Az Istenországa, azokban nem látható, anyagi ország, hanem benső, szellemi. Az Istenországa azokban a szellemi és erkölcsi lénynek fokozatos fejlődésében áll. Az Istenországa kovász, mely a tésztát megkeleti, a földbe vetett kicsiny mag, mely kicsirázik, s nagy fává nő, melynek árnyékában oltalmat talál a sokaság. Ime ez egészen ellenkező az eschatalogiai felfogással. És mégis az egyik ugy mint a másik megtalálható az évangeliumokban, s az egyik ugy mint a másik Jézusnak tulajdonittatik. Es nincs mód ezek kiegyeztetésére. A feladat nehéz, mert két módon nem lehet a kérdést megoldani. Vagy a szavak, melyeket Jézus szájába adnak, nem voltak az övéi, vagy Jézus csalatkozott. Ehrhardt, valamint Ménégoz tanár is azt hiszik, hogy Jézus csalatkozott. Mások meg, hogy a tanitványok részéről történt a csalatkozás, kik a Mester szavait nem mindig jól fogták fel, kik oly dolgokat mondattak vele, milyeneket ő nem mondott. Nem teszik fel, hogy Jézus az Atyáról való emelkedett nézete mellett tévedhetett volna az Istenországa értelmében.

— A franczia egyetem érzékeny veszteséget szenvedett Marion Henry, a Sorbonne paed. tanára halálában. Nagy tekintélye és befolyása volt. Jeles tehetség, s katholikus létére is szabadelvű. Pályáját, mint a bölcselem tanára kezdette Páris egyik lyceumában. Még mint fiatal tanár kineveztetett a közoktatási tanács tagjának, s annak munkájában oly részt vett, hogy Jules Ferry az akkori közokt. minister figyelmét is magára vonta. S mikor a Sorbonneban a paedagogia tanszéke megürült, ő neveztetett ki arra. Marion több munkát irt, a melyek közül megemlitem: „Devoirs et droits de l'homme." melyet ön átültetett magyarba az önök viszonyaihoz alkalmazva, „La solidarité morale," „Lecons de Morale," „Lecons de psychologie," „L'Education dans l'Université." Ezek az elterjedtebb müvei. Ezeken kivül még irt „Locke"-ról is egy érdekes kötetet. Marion H., még nem volt hatvan éves és még sokat használhatott volna az oktatásügynek, melynek szentelte munkásságát. Özvegye, a ki egy nagyon tanult nő, a Sévres-i felsőbb leányiskola igazgatójává neveztetett ki az elhalt özvegy Favre Gyuláné helyébe.

— Francziaország elvesztette egyik leghivebb fiát s a franczia

protestantizmus egy buzgó tagját. Leon Say-t külföldön is ismerték. A „Times“ azt irta róla; „Egy franczia se volt, a kinek véleményére többet adtak volna Francziaországon kivül, mint az övére.“ Jeles államférfi, kiváló nemzetgazdász, s több izben szajnai préfet, londoni követ, a senátus elnöke, mindenik minőségében fensőbbséget mutatva. Mint az Erkölcsi és Politikai tudományok Akadémiájának és a Franczia Akadémiának tagja kitünt tudományával s szelleme világosságával. A politikai szószéken a socialismus hamis és veszedelmes tanainak nem volt rettenthetlenebb ellenfele, mint Leon Say s tiszta jellemeért, becsületéért még ellenfelei is tisztelték. Protestans voltát irataiban és beszédeiben egyaránt megmutatta. Az egyházi pártoskodásokban nem vett részt, mindig egységre és összhangra törekedett. Ezért a békülékeny szellemért nevezte ki őt a közokt. minister a reformáltak központi tanácsa elnökének, mely minőségében a protestans ügynek nagy hasznára volt. Azonkivül még több egyházi társulatban volt elnök. Számos czikket irt a „Journal des Debats“-ban és a „Journal des Economistes“-ban. Számtalan felolvasást tartott nemzetgazdászati kérdésekről Francziaországban és Angliában. Neve mindenek felett a nemzetgazdaságtannak ama nevezetes szótárához füződik, mely az ő szerkesztésében jelent meg. A világosság, a melyet hátrahagyott, sok ideig fog nevén fényleni.

II.

Páris, 1896. jul.

(A sedáni zsinat és a kibékülés. Hyacinthe Loyson felolvasása Keletről.)

Végre megtartatott az orthodox reformátusok többször elhalasztott zsinata Sedánban jun. 2—10 napjain. Nem szándékszom itt a részleteket mind felsorolni, csupán két kérdésre szoritkozom. Az egyik a liberálisoknak ajánlata, hogy egy közös értekezletben mód állapittassék meg az egyesülésre, hogy aztán egy *általános hivatalos zsinatot* lehessen tartani, melyet az állam szentesithessen. Erről a zsinatnak egy világi tagja értekezett a következő előterjesztéssel: 1. A liberálisok ajánlata fogadtatssék el. 2. A közös értekezlet tartassék meg Párisban. 3. Mindenik consistorium küldjön az értekezletre két követet, egy egyházit és egy világit. 4. Az 1872-iki hitvallás ne tétessék értekezés tárgyává. — Nem nehéz belátni, hogy mily ellenmondó ez előterjesztés Engedményeket kiván tenni, de azokat nem lehet észrevenni. Ezt mutatja az, hogy az 1872-iki hitvallást, azt, a mi az orthodoxok és liberálisok közt a szakadást idézte elé, nem akarja értekezés tárgyává tenni, vagyis azt kötelezőnek kivánja fentartani. Az előterjesztést hosszú vita követte. Az egyik felszólaló azt ajánlta: hogy tartsanak fenn.

közös érintkezést az orthodoxok részéről az állandó zsinati bizottság által s a liberálisok részéről az ő delegátiójuk által, melyek időnként együtt üléseznének, s nem annyira egy zsinatot alkotnának, mint inkább egy családi tanácsot, a reformáltak jogainak- és érdekeinek választmányát. Ez annyit teszen, hogy tartsák fenn a statuquo-t. Ime egy gyülés, mely akar és nem akar. Vannak, kik a liberálisokat el sem ismerik a Concordatumi egyház részének, de a kik mégis azt mondják, hogy kerestessék mód a megegyezésre. Ez ellenmondás.

Mi az eredménye hát a sedáni zsinatnak? Annyi talán mégis van, hogy az értekezlettartás elfogadásával lehet kilátás arra, hogy békülékenyebb tagokat fognak a consistoriumok az értekezletre küldeni, a kik az ügyet előbbre vihetik.

Egy másik nevezetes kérdés volt a theol. facultásokon való tanitás, mire nézve a zsinat nemcsak, hogy nem mutatott semmi békülékenységet, sőt tapintatlanságot. Emlitettem volt, hogy Jean Reville-t a minister kinevezte a páris theologiai facultáshoz rendkivüli tanárnak és hogy négy consistorium megfelebbezete ezt az állam tanácshoz, mivel a minister a consistoriumok véleményét nem kérte ki a kinevezés előtt, és hogy a törvény nem is rendeli a consistoriumok véleményének meghallgatását, csakis a rendes tanárok kinevezésénél. Az orthodoxok ezt nem akarják megengedni, ők kivánják a consistoriumok meghallgatását minden esetben. Ezért felebbezett négy consistorium. A zsinat azt határozta, hogy a felebbezést fentartja. A mi ebben a dologban különös, hogy az orthodoxok nem éltek felebbezéssel, mikor a minister a montaubani theol. facultáshoz nevezett ki hasonló minőségben egy orthodox tanárt. A liberálist más mértékkel mérik.

A sedani zsinat határozatai közöltettek a liberális egyházak delegátiojával. A delegatio és az állandó zsinati bizottság Lyonban fog együttesen a kibékülés módjairól tanácskozni. A franczia protestantizmus érdeklődéssel várja a további fejleményeket.

— Hyacinthe Loyson nagy utazást tett Keleten. Meglátogatta Egyptomot, a hol felolvasásokat tartott, Abyssiniát, hol a koptokkal értekezett, Jeruzsálemet, a hol prédikált, Konstantinápolyt, hol a Koránban jártas, tudós musulman tanárokkal társalgott. Az Islam-világban tett utazásáról kötelességének tartotta a beszámolást és jun. elején bé is számolt a közönségnek. Minthogy a lapok mindenféle képzelhető dolgot közöltek utazásáról, többek közt, hogy ő Menelik király iránti csodálatában a kopt keresztény egyházba tért át, mindenekelőtt a maga védelmére mondott egy nehány szót. Azután kezdett tárgyához és beszélt

az islamismusról. Eléadását hallgatva azt kérdeztem magamban, ha nem a Mahomed vallására tért-e át Eléadása egy hosszú és melegséggel teljes magasztalása volt az islamismusnak. Hogyha nem halottam volna, hogyha közel állva jegyzeteit szemeimmel nem láttam volna, nem tudtam volna elhinni e csodás apologiát.

Abból a gondolatból indulva ki, hogy a monotheismus egyedül tudja az embereket a vallás zászlója alatt egyesiteni, azon volt, hogy megmutassa, hogy a katholicismusnak és protestantismusnak nincs elég széles alapja e munka teljesitésére és hogy az islamismus inkább van minősitve arra, hogy minden hivők egyesülését munkálja. És több mint egy órai beszédben igyekszett az islamismus szépségéről, nagyszerüségéről és jövőjéről meggyőzni, közben szenvedélyes és gunyos támadásokat intézve az európai kereszténység ellen, mely szerinte visszaesőben van, a katholicismus a despotismusnak levén képviselője, a protestantismus az anarchiának. Az islamismus legalkalmasabb az evolutiora; a keresztények elémozdithatják ez evolutiot az által, hogy annak segitségül hozzák az erkölcsi törvényt, mely minden lelkiismeretet kötelez. Mi ez? Hisz elismerni azt, hogy az islamismusban hiányzik a kötelező erkölcsi törvény, ez már elég komoly kárhoztatása az islamnak. De Hyacinthe nem akar tudni az ellenmondásról. Beszél tovább, a nélkül, hogy nyugtalanitaná, ha okoskodása helyes-e, ha azt mások annak találják-e. Néha a legképtelenebb állitásokat koczkáztatja. Igy például, a mikor azt állitja, hogy a fatalismus az islamvallásban nem létezik, s mikor azt mutogatja, hogy a musulman missiók eredménynyel müködnek, holott a keresztény missioknak semmi sikere; és számos ezekhez hasonlókat minden indokolás nélkül.

Szóval Hyacinthe, a kit rég nem halottam, kinos benyomást hagyott hátra bennem. Egy ember, ki keresi életét s nem találta meg. Gyermekes bizonyossággal beszél arról, a mit legkevésbé sem ismer. Három vagy négy hónapi időt tölt a musulmanoknál és azt hiszi, hogy alapjában megismerte ezt a mienktől annyira eltérő, különböző világot, melyet islamismusnak hinak. Pedig, hogy nem ismerte meg, azt legjobban bizonyitja, hogy minden, a mit arról mond, hamis. Hyacinthe Loyson egy becsületes nagy ember, a kiben sok van a szivből, de csakis abból. Az igaz, hogy ez a rész benne szép és jó. De nála tudományról beszélni nem lehet.

Charruaud.

Kaliforniai levél.

Alameda, 1896. jun.

(A kaliforniai unitárius egyházakról.)

Kedves meglepetés volt rám nézve, hogy a »Keresztény Magvető«-nek egy füzetét kaptam, mely nagyon tisztelendő Péterfi Dénes urhoz intézett levelemet tartalmazta.

Ez felbátorit arra, hogy egy ujabb levelet irjak, mely magyar unitárius testvéreimet, ugy hiszem, átalán érdekelni fogja. A tárgy, a melyről irok, a kaliforniai unitárius egyházak.

Kalifornia, mely a Csendes tenger habjai-mosta part hosszában nyulik el, határolja nyugaton azt a széleskörü gondolatmozgalmat, melynek mi unitáriusok vagyunk a munkásai, ámbár a Nagy-Oczeánon tul, Japánban is a mi ügyünket Clay Maccauley lelkész nemesen viszi előre. De azért a tér elég nagy és az is lesz mindig, a meddig csak az emberek lelkét nemesiteni kell az általunk tanitott igazságokkal.

A mult évben kiadott egyházi évkönyv szerint, husz unitárius egyházközség van az egész Kaliforniában, mely állam 158,000 négyszögmértföld terjedelmü s az Egyesült Államokban nagyságra második.

Vannak nagyobb gyülekezetek és vannak kisebbek. Van olyan gyülekezet is, a melynek nincs temploma, hanem termekben tartja az istentiszteletet. Ilyen van Fresno-ban és Berkeley-ben. Vannak ismét olyanok, melyeknek nincs rendes lelkészük, hanem a szomszédságban levők szolgálnak be. Ilyen a Sacramento-ban, Kalifornia fővárosában levő gyülekezet.

San Francisco a legnagyobb város a Csendes Oczeán partján és az egyedüli, hol két unitárius templom van. Oakland-ben és Los-Angeles-ben, a San Francisco után következő nagyobb városokban csak egy-egy unitárius templom van.

Oaklandet ugy hivják: „az egyházak városa“ s csakugyan itt több egyház van, mint Kalifornia bármely más városában, és bár csak egy közülök unitárius, annak világosságát a többi egyházak

sokasága nem teszi nem láthatóvá. Az unitár. egyház egyike a legbefolyásosabbaknak s temploma a legszebb épületeknek a városban. De a mi a szép épületnél is többet ér, hogy a város legkitünőbb emberei ez egyházhoz tartoznak, köztük George C. Perkins, az Egyesült-Államok senatora, Kaliforniából. A gyülekezet lelkésze C. Wendte, egyike a legkitünőbb amerikai unitárius papoknak.

Az unitáriusoknak központi egyháza a san-franciscoi Első unitárius egyház, melyet hiressé tett Thomas Stair Kingnek, annak a kitünő embernek müködése, kinek élete és munkája mély nyomot hagyott San Francisco korábbi történetében, a kinek emléke szent mindazok szivében, kiket az ő élete fénye inspirált s ékesszóló beszéde a sötét órákban vigasztalt s kinek hamvai a templom előcsarnoka alá vannak elhelyezve.

Ez egyháznak, mely 1852 ben alapittatott, utána több papja volt, a kik a keleti államokból jöttek s kik közül különösen emlitendő dr. Bellows W. Henri, a ki nemzeti hirnevet nyert az Egyesült Államok egészségügyi bizottságának szervezése által, mely bizottságnak 1861-től 1878-ig elnöke is volt. A mostani lelkész dr. Stebbins Horatio, ki 1864-től fogva müködik itt. Mellette van még egy más lelkész, Eliot G. Vilmos.

A második unitárius egyház San Franciscoban 1891-ben alapittatott. Jelenlegi lelkésze Wells A. J., ki a methodistáktól jött hozzánk.

Az alameda-i unitárius egyházat 1888-ban Van Ness Tamás alapitotta, a ki most a történelmi nevezetességü bostoni »Második Egyház"-nak papja. Jelenlegi lelkészünk Dodson R. György, ki 1891-ben jött hozzánk; ő is elébb, éppen mint Wells, a methodistáknál lelkészkedett.

Sok olyan unitárius lelkész van az Egyesült Államokban, kik elébb trinitárius egyházakban szolgáltak. A trinitárius egyházakból most is sokan jelentkeznek, de nem lehet mind elfogadni, mert nincsenek állomások üresedésben. Ez különben az időknek reményteljes jele, hogy mind többen kivánnak hozzánk jöni Ez mutatja a szabadelvü hit terjedését. Örömmel tapasztaljuk, hogy az emberek kezdik látni, hogy az igazság nagyobb mértékben van benne, mint a régi hitben. S mi ezt a mértéket a lehető határokig akarjuk növelni.

Az unitárizmusnak erősségei az Uj-Angliai Államok, mert Kaliforniában még kisebbségben van. Bostonban huszonöt unitárius templom van, tehát több mint egész Kaliforniában. Itt még a trinitárius egyházaknak van nagy többségük, de az unitárius egyház

befolyását nagyon érzik mindazoknak a szellemében, a kiknek elég bátorságuk van, hogy maguk gondolkozzanak a vallás ügyében magukért, s látják, hogy mi elég erősek vagyunk legalább arra, hogy mint egyházat ismerjenek.

A mi ügyünket sokszor félremagyarázzák, de ennek oka, azt hiszem az, hogy a kik azt birálják, álláspontunkat nem ismerik teljesen. Az életről és annak lehetőségeiről való szélesebb körü nézet tulhaladja azoknak szellemét és szivét, a kik kora gyermekségüktől fogva szükkörü theol. nézetben neveltettek, ugy hogy azaz egyház, mely az emberi élet méltóságáért áll és legfőképpen a jellem által való üdvözülésben bizik, nem pedig az üdvözülés régi eszméjében, az Isten legnagyobb, de nem egyetlen fia által szerzett üdvözülésben — veszélyes intézménynek látszik azok előtt, kik a régi nézeteket tartják. Érteni tudjuk, hogy a ki a régi nézeteket tartja, kötelességének érzi, hogy az eltérés minden formáját s különösen a háromságtan tagadását kárhoztassa. Ez a régi hit központi eszméje és azt tagadni megbocsáthatlan bün. Sokan nem tudják érteni, hogy a vallás nem ugyanazonos valamely vallásos hitrendszerrel és azt hiszik hogyha a régi fogalmak esnek, a vallás is leromboltatik. Nem tudják képzelni, hogy a vallás örök, mint a tavasz visszatérése vagy a csillagok mozgása. Ezért, hogy kedvezőtlenül itélnek rólunk.

Mindezek mellett is azok az elvek, melyekért az unitárius egyház munkál, lassan, de biztosan terjednek. A szigorú tanok kezdenek engedni azoknak befolyása alatt, a kiknek keblét az Isten szeretetének tudata tölti be s a kik saját szeretetüket nem tudják egyeztetni ama lény haragjának tanával, a ki nekik teljes szeretet.

A régi divatú vallás sötétségét kezdi oszlatni az ujnak mindinkább növekvő világossága. A félelem árnyéka kezd oszlani és Isten világossága terjed mindenfelé.

És Kalifornia aranyos államában, valamint egész országunkban azok a nagy igazságok, melyeknek a liberálisok a képviselői, lassan és biztosan elfogadásra találnak.

Örvendezzünk, énekeljünk örömének az Úrnak! Mondjunk hálát az Egyetlen egynek, a ki nemcsak a csillagok rendjét intézi, hanem illatot ad a virágoknak és beszél a csendes vizek folyásában.

J. F. Buttrick.

GYÖNGYMONDATOK.

Erény.

Az erénynek az a fölséges tulajdona van, hogy birtokosainak tekintélyt biztosit, bámulóit tiszteletre buzditja s megszégyeniti. *Petrárka.*

Egy felsőbb értelem befolyása okozza, hogy az emberek, bármint elaljasodjanak is, nem merészlik a vétket erénynek nevezni, s legalább erőlködve is igazak, őszinték, mérsékeltek, jóltevők gyanánt akarnak feltünni, hogy méltányoltassanak. Az örök igazság pályája elferdithetlen. *Fenelon.*

Az erény nem messze haladna, ha nem volna úti társa a hiuság. *Malebranche.*

Mentől erényesebb valaki, annál szivesebb és kedvesebb a társalgásban. *Kleist.*

Erkölcs. Erkölcsiség.

Hogy az ember elvetemült legyen, arra nagy személyzet kell. Nem mindenhez talál gazemberré lenni. *Voltaire.*

Az egyetlen erkölcsszabály az, hogy másnak roszat ne tegyünk *Rousseau.*

Alig estem az ördög karjai közé, mely engemet megvesztegetett, s az angyalomat azonnal megsirattam. *Hugo Victor.*

A bűn és erény testvérek, azokat az ember nemzette: Kain és Ábel egy atya gyermekei voltak. *Chateaubriand.*

Legkényesebb eszköz az embernek magát az erkölcstelenségtől mentesiteni, az, ha annak következményeit számitja. *Bentham.*

Általános erkölcsromlás soha sincs; mindenütt találhatók becsületesek. Legtöbbet lendit ezen a nevelés. *Marmontel.*

Erő. Erőszak.

Az erőszak igen rosz ügyész. *Moliére.*

Az erő oly természeti hatalom, melynek következményei ritkán dicsekedhetnek erkölcsiséggel. Az erőnek engedni nem szabadakarat, hanem a szükség ténye; ez legfölebb az okosság munkája: minő értelemben lehet tehát kötelesség? micsoda jog az, a mi az erővel együtt elenyész? Az erőszak nem jog bárkinél is. *Rousseau.*

Lélekerőre van szükség, melyet sem a napok, sem a szerencse nem csökkenthet. *Petrárka.*

Értelem. Értelmiség.

Az okosság úgy áll az értelemhez, mint egy szakácskönyv a pástétomhoz. *Börne.*

Az értelem egy oly drágakő, mely akkor tündököl legszebben, mikor az alázatosságba van befoglalva. *Saphir.*

Az Isten, kit én imádok, nem a sötétség Istene; nem azért adott nekem értelmet, hogy azt ne használjam. Ha tehát valaki azt mondja nekem, hogy értelmemet lenyügözni engedjem: ezt isten-káromlásnak tekíntem. Az igazság szószólója nem szokta az értelmet elnyomni, hanem inkább felvilágositására törekszik. *Rousseau.*

Gyüjtötte: Kiss Mihály

KÜLÖNFÉLÉK.

A nemzetközi unitárius conferentián külföldről a következő képviselők jelennek meg: Angliából: Dawson Enfield H. a brit és külföldi unitárius társulat elnöke; Smith Vance György, lelkész és neje; Ward Tamás, Taylor Seaward és neje; Dr. Greaves Cyril és neje; Miss Tagart és társai; Jones Lloyd, lelkész. Amerikából: Williams Ch. Theodor, new-yorki lelkész, amerikai unitárius társulat képviselője; Fretwell János; Dr. Brintonné, Southwick Emma, ki az Interparlamentaris Conferentián, mint képviselő jelenik meg, Richmond Károlina és társai, Dr. Chester D. Frank.

A Christian Register-be, melyet Barrows szerkeszt, ki hazánkat is meglátogatta, a lap 75-ik évfordulója alkalmából főtiszt. Ferencz József, püspök úr, a szerkesztő által felhiva, a magyarországi unitárius egyház nevezetesebb mozzanatairól érdekes czikket irt, melyet Kovács János forditott angolra.

Konstantinápolyból egy, az örmény egyházhoz tartozó tanártól a főtiszt. püspök úr egy levelet kapott, a melyben arra kéri, hogy miután a szent irásból arról győződött meg, hogy a keresztény vallásnak sokkal tisztábbnak kell lenni, mint a hogy ezt az orth. protestantismus is tanitja s ez irányban folytatott tanulmányai folytán az unitarismus ragadta meg a figyelmét, küldjön számára az unitáriús vallást tárgyazó műveket. E felkérésre a főtiszt. püspök úr el is küldött az illetőnek több ily művet, melyeket ez megköszönve, levelét igy végzi: „ismételten köszönöm Önnek, uram, hogy e művekkel Ön egy szép vallási légkörbe vezetett.“

Egyházi énekek gyüjteménye czim alatt épp a napokban került ki sajtó alól Iszlai Márton pályanyertes műve. E munkát annak idejében Boér Gergely, Györfi Ferencz és Miklós György pályabirák eléggé méltányolták, mi most azért csak Kunossy és fia műnyomdáját dicsérjük a diszes kiállitásért. Miután az E. K. T. e művet iskolai tankönyvnek készittette, örömmel tudatjuk, hogy a könyv megszerezhető szerzőnél példányonként 1 frtért, mint a kit az E. K. T. az elárusitással megbizott.

Aranykönyv.

AZ „EZERÉVES EMLÉKALAPRA“ TETT KEGYES ADOMÁNYOK.

(Harmadik közlemény.)

86. Rákosi István Abrudbánya........................ 10 frt.
87. Dr. Árkosi Gyula kir. közjegyző Dicső-Szt.-Márton... 5 „
88. Ozsváth Márton Kobátfalva........................ 1 »
89. Ozsváth Áron Kobátfalva........................ — » 50 kr.
90. Szász Ádám, nyug. városi pénztárnok Kolozsvár...... 30 »
91. Tana Sámuel pénzügyi s. titkár Sepsi-Szentgyörgy ... 5 »

92. Györfi Ferencz gyüjtő ivén: a) Szt.-Mihályi egyházközségből: Péter Ferencz 4 kr. Péter Elek 10 kr. Tarcsafalvi Dénes 30 kr. id. Tarcsafalvi Ferencz 5 kr. ifj. Tarcsafalvi Zsigmond 16 kr. Ifj. Tarcsafalvi Mózes 8 kr. Tarcsafalvi Zsigmondné 10 kr. Pap Lajos 20 kr. Pap Áron 50 kr. Deák Mózes 5 kr. Id. Tarcsafalvi Mózes 3 kr. Kibédi Sándor 6 kr. Id. Varga János 6 kr. Sütő János 6 kr. Varga Lajos 22 kr. Boldizsár Menyhárt 10 kr. Varga Zsigmond 10 kr. Szász Sándor 4 kr. Barabás Dániel 10 kr. Id. Dénes Anna 4 kr. Ferencz Ferencz 10 kr. Gáspár János 2 kr. Csiki Sándor 4 kr. Csezár Dániel 20 kr. Balázs Sámuel 4 kr. Balázs Lajos 12 kr. Balázs Sándor 4 kr., id. Varga Sándor 12 kr. Ifj. Varga János 16 kr. Szász Márton 12 kr. Vasas Mózes 10 kr. Ozsváth Lajos 10 kr. Id. Tarcsafalvi Sámuel 10 kr. Albert Sándor 10 kr. Küs Ferencz 4 kr. Varga Mózes 30 kr. Varga Pál 30 kr. Kováts Lajos 20 kr. Szabó Lajos 6 kr. Ifj. Varga Sándor 6 kr. Csiki Mihály 5 kr, Nagy Lajosné 30 kr. Péter Miklós 7 kr. Ifj. Tarcsafalvi Lajos 5 kr. Szász Juliánna 10 ké. Györfi Ferencz 1 frt Györfi Ferenczné 1 frt. Miklós György 50 kr. Miklós Györgyné 50 kr. Együtt 8 frt 28 kr.

b) Benczédi 1. egyházból: Firtos István 50 kr. Csiki Zsigmond 10 kr. Bözödi István 10 kr. Péter Lajos 2 kr. Firtos Gergely 10 kr. Bálint János 25, Pap Zsigmond 20 kr. Benczédi Mózes 10 kr. Péter János 1 frt. István Sámuelné 20 kr. Benedek Sándor 25 kr. László Zsigmond 25 kr. Benczédi Mózes felső 10 kr. Benczédi Dániel 15 kr. Benczédi Zsigmondné 4 kr. Benczédi János 10 kr. László Dénes 6 kr. Szabó Lajosné 10 kr. László János 10 kr. László József 5 kr. László Sándor 20 kr. Pap Elek 10 kr. László Pál 20 kr. Pap István 15 kr. Pap Salamon 20 kr. Gyarmati Dénes 50 kr. Id. Vasas István 10 kr. Ifj. Vasas István 10 kr. Pap Benjaamin 50 kr. Pap Lászlóné 20 kr. Ifj. Pap Zsigmond 30 kr. Kovács Ferencz 30 kr. Kuti Mózes 10 kr. Benczédi Ferencz 50 kr. Firtos Mózesné 50 kr. Firtos Juliánna 50 kr. Pap Bálint 10 kr. Benczédi Sámuel, Zsigmond, Dénes, István, György, Pap József, Lajos, Mózes és Péter gabonában 2 frt 10 kr. Együtt 10 frt 67 kr.

c) Kobát-demeterfalvi 1. egyházból: id. Deák Sándor 1 frt. Pap József 20 kr. Kovács Ferencz 20 kr. Deák Mihály 10 kr. Deák László 5 kr. Ozsváth Ferencz 20 kr. Deák Dénes 10 kr. Farkas János 10 kr. Ifj. Kozma Gergely 10 kr. Ifj. Szász Mózes 10 kr. Agh Zsigmond 10 kr. Id. Szász Lajos 10 kr.

Ifj. Szász József 20 kr. Id. Pap József, 6 kr. Özv. Szász Jánosné 10 kr. Mircse György 10 kr. Ifj. Szász Dániel 5 kr. Id. Deák Dániel 20 kr. Deák Ferencz 10 kr. Nagy Mózes 4 kr. Nagy Dénesné 10 kr. György Zsuzsánna 20 kr. Ozsváth Zsigmond 10 kr. Boros Salamon 4 kr. Pap Lajos 5 kr. Marosi János 4 kr. Ölved József 3 kr. Bodor Sámuel 5 kr. Péterfi Elek 5 kr. Körösfői János 10 kr. Szőts József 4 kr. Pap Dénesné 10 kr. István Mózes 4 kr. Id. Szász Ferencz 5 kr. Szász Sámuel 10 kr. Ozsváth Mihály 15 kr. id. Pap Ferencz 15 kr. Id. Kozma Gergely 10 kr. Péterfi József 5 kr. Ozsváth Aron 20 kr. Ifj. Pap Pál 50 kr. Együtt 5 frt 34 kr.

39. A ravai egyházközség gyűjtő ivén: Egyházközség 5 frt. Végh Míhály lelkész 2 frt. Végh Mihályné sz. Gothárd Ida 1 frt. Kecskés Izsák 20 kr. Izsák Ábel 15 kk. Id. Fülöp Mózes 5 kr. Rosonczi János 10 kr. Fülöp Gergely 10 kr. Miklós Mihály 10 kr. Kováts Mihály 10 kr. Ifj. Nagy János 25 kr. Demeter András 5 kr. Id. Nagy János 5 kr. Demeter Lőrincz 5 kr. Ifj. Andrási József 10 kr. Izsák Mózesné 10 kr. Nagy Dániel 10 kr. Ifj. Kovács István 15 kr. Id. Nagy Izsák 15 kr. Izsák Lőrincz 5 kr. Nagy József 10 kr. Györfi János 5 kr. Marosi Gergely 4 kr. Demeter Mihályné 8 kr. Kecskés Benedek 8 kr. Tamási Gergely 8 kr. Ilyés Sámuel 12 kr. Özv. Kecskés Györgyné 4 kr. Demeter János 4 kr. Györffi Zsigmond 4 kr. Ifj. Ilyés János 4 kr. Hankó Izsák 8 kr. Izsák János alsó 8 kr. Jakab János 8 kr. Ifj. Izsák Dániel 8 kr. Hankó János 4 kr. Andrásy Benedek 12 kr. Magos Péter 8 kr. Horváth István 10 kr. Ifj. Fülép Mózes 10 kr. Szász János 10 kr. Kecskés Mózes 10 kr. Kecskés István 3 kr. József Mihály 55 kr. Csiki András 10 kr. Ifj. Nagy Izsák 10 kr. Együtt 12 frt.

94. Bordosi egyházközségből: Egyházközség 2 frt. Vajda Dénes 20 kr. Vajda Imre 15 kr. Vajda Márton 20 kr. Balint Mihály 10 kr. Nagy József 10 kr. Együtt 2 frt 65 kr.

95. Éjszaky Károly nyug. vasuti igazgató Kolozsvár.... 5 frt.
96. Rend Domokos, m. kir. erdősz és neje Miskolcz .... 3 »
97. Id. Tana Sámuel, Bölön .... 5 »
98. Nagy György, Kolozsvár .... 1 » 50 kr.
99. Albert János, lelkész Torda .... 5 »
100. Gombos Sámuel, tanár Sz.-Keresztur .... 4 »
101. Sárdi Lőrincz, Kolozsvár .... 2 »
102. Aradi Ferencz, Torda .... 1 «
103. Röszner Valéria, áll. polg. iskolai tanitónő .... 1 »
104. Szoboszlai György gy. ivén Csokfalva .... 1 » 37 kr.
105. Dániel Lajos, Vargyas .... 5 »
106. Boér Lajos lelk. gy. ivén a máj. 10-én tartott ezredéves ünnepély alkalmával a hívektől begyült perselypénz 6 frt 66 kr. Jakab Lajos 34 kr. Boér Lajos 2 frt. Török Ferencz tanító 1 frt. Együtt .... 10 »
107. Májai István, tanár és neje Binecz Ilka, Torda ...... 10 »
108. id. Daniel Gábor főgondnok Olasztelek .... 50 »
109. Pap Mózes, tanár Sz.-Keresztur .... 2 »
110. Dr. Székely Ferencz, kuriai biró és családja Budapest 25 »
111. Kádár József, tanár és neje Magyari Amália, Deés .. 5 »
112. Özv. Koronka Antalné, Kolozsvár .... 5 »
113. Sándor János, tanár Sz.-Keresztur .... 3 »
114. Ferencz Gyula, kir. erdősz és neje Pataki Tinka, Gyalu 5 »
115. Székely Miklós, törvényszéki biró Torda .... 20 »

Ezen közlemény összege... 259 frt. 31 kr.

Az előbbi két közlemény összege... 625 frt. 87 kr.

Együtt... 885 frt. 18 kr.

Kolozsvár, 1896. aug. 20.

Ferencz József,
püspök.

ADAKOZÁSOK A SZ.-UDVARHELYT ÉPITENDŐ TEMPLOMRA.

(XVIII. közlemény.)*

126. Özv Koronka Antalné 4-szer	2 frt.
127. Balogh Ferencz áll. vasúti főellenőr gy. ivén	10 »
128. Gál József. lelkész gy. ivén Recsenyéd	4 »
(A 127 és 128. sz. gyűjtő ivét már elküldvén a pénzzel együtt Sz.-Udvarhelyre, az egyes adakozókat nem tudom közölni.	
129. Özv. Koronka Antalné 5-ször	2 »
130. Özv. Pataki Istvánné gy. ivén Pap Károlyné 7 frt; Fajk Istvánné 1 frt; özv. Pataki Istvánné 1 frt; együtt	9 »
E közlemény összege...	27 frt.
Az előbbi közlemények összege...	3564 frt 40 kr.
Együtt...	3591 frt 40 kr.

Kolozsvár, 1896. aug. 20

Ferencz József,
püspök.

---

* L. XVII. közl. K. M. 1895. évi 3-dik füzet.